

90-3
L426

Materiāli
par literatūru
un mākslu
Latvijā
1941.-1945. gadā

2L P B

L 90-3

426

delel L
810.09

Latvijas PSR Zinātņu akadēmija.
Andreja Upīša Valodes un literatūras institūts

Materiāli
par literatūru
un mākslu
Latvijā
1941.-1945. gadā

Rīga "Zinātne" 1990

83.3L7

Ma 831

0305050805

Latvijas Nacionālā

bibliotēka

№ 2032

Materiāli par literatūru un mākslu Latvijā 1941.-
1945. gadā / Sast. A. Rožkalne, atb. red. V. Hausmanis. - R.: Zinātne, 1990. - 107 lpp.: il. - ISBN
5-7966-0266-7.

Rakstu krājums veltīts līdz šim maz pētītam latviešu kultūras novadam - literatūrai un mākslai Latvijā hitleriskās okupācijas laikā (1941. gada vasara - 1945. gada maijs). Vadoties pēc stereotipiem, varētu likties, ka okupētajā teritorijā literatūras un mākslas dzīvē nevarēja būt nekādas pozitīvas rosmes. Taču Latvijā šajā periodā dzīvoja un strādāja daudzi ievērojami rakstnieki, viņu vidū K. Skalbe, A. Eglītis un A. Čaks, tapa nozīmīgi literārie darbi, rosīgi tika rīkotas izstādes, radās augstvērtīgi skandarbī. Krājumā publicēti dažādu mākslas veidu apskati, kā arī raksti par K. Skalbes darbību žurnālā "Latvju Mēnešraksts" un latgaļu literatūras konkursā godalgotajiem darbiem.

Literatūras, mākslas un teātra zinātniekiem, augstskolu pasniedzējiem un studentiem, kā arī visiem, kas interesējas par latviešu literatūras un mākslas attīstības jautājumiem.

Atbildīgais redaktors LPSR ZA akadēmiķis V. HAUSMANIS
Sestādītāja A. ROŽKALNE

M 4603020102-030 140-90
MB11(11) - 90

ISBN 5-7966-0266-7

© Izdevniecība "Zinātne", 1990

Ievads

Ilgus gadus mūsu republikā pastāvēja kopš pēckara gadiem iedibināts viedoklis, ka vāciešu okupētajā Latvijā nekādas mākslas nevarēja būt, un tālab šai posmā tapušie literatūras un mākslas darbi līdzšinējos pētījumos ir maz aplūkoti. Taču tautai smagajos hitleriskās okupācijas gados tika publicēti daudzi augstvērtīgi literāri darbi, labi apmeklētas bija teātru izrādes, bagāta izstāžu un koncertu dzīve, visai respektējamā līmenī bija grāmatu māksla, un šo situāciju noteica vairāki apstākļi.

Hitleriskās okupācijas varas iestādēm kultūras politikā bija gudra stratēģija, tās neski izmantoja 1940./41. gadā padomju varas apstākļos pieļautās rupjās politiskās kļūdas - lozungu māksla un dižvadoņa Staļina bezjēdzīgā slavinašana skatītāju un lasītāju sirdis nebija iekarojusi, cilvēkiem šīs parādības derdzas, bet pati lielākā, vistragiskākā kļūda bija noziedzīgās represijas un nevainīgu cilvēku deportācijas 1941. gada jūnijā, kad austrumu virzienā tika aizvesti arī daudzi radošo profesiju pārstāvji. Tālab 1941. gada vasarā Latvijā izveidojās paradoksāla situācija, kad daļa iedzīvotāju Rīgā ienakošos vācu okupantus sagaidīja ar ziediem rokās kā atbrīvotājus. Precīzi to notēlojis A. Eglītis romānā "Es nebiju veronis": "Liela, strupstobraina triecienlielgabala pavadīta, ger Vienības laukumu pa Valdemāra ielu soļoja kāda vācu daļa, divi vai trīs vadi. Tie bija braši, plecīgi puīši atrotītam rokām, vaļējiem krekliem, mašīnpistolēm plecos: Vācijas armija savā labākajā izskatā. Pulis aplaudēja. Nez no kurienes radās un krājās ziedi kareivju rokās un uz triecienlielgabala." Un A. Eglītis kodīgi piebilst: "Kur bija palicis septiņu gadsimtu ilgais naidis pret vāciešiem?"

Pirmajā brīdī latvieši nedomāja par naidu, bet atviegloti uzelpoja, ka beidzies terora vilnis, kas uzbangoja 14. jūnijā, un daļa Latvijā palikušās intelligences ticēja, ka varēs atsākties brīva un netraucēta latviešu literatūras un mākslas

attīstība. Arī tā bija ilūzija, ko perfekti noraksturo A. Eglītis romāna "Es nebiju veronis" turpmākajās lappusēs: "Tas nu bija divains laiks, kas sekoja. Pirmo brīžu sajūsmā ātri noplaka, jo drīzi kļuva skaidrs, ka vācieši nebūt ne-steidzas atjaunot brīvvalsti. Vāciešu pagaidu pārvaldes uz-klausīja visas grupas vienādi vēlīgi un klusēja, savākdamas auglīgu izzīņu partijas vīriem, kas pamazām pulcējās pārval-dīt Austrumu telpu, kurā "iedzimtie" bija tikai nepatīkams kavēklis."

Latvijas vairs nebija, tā tika ietilpināta A. Eglīša pieminētajā "Austrumu telpā" jeb Ostlandē, un arī Brīvības ielas vairs nebija, tā pārtapa par Adolf Hitler Straße vācu okupācijas varas iestādes nedomāja atjaunot Nacionālā teātra nosaukumu un pārdēvēja šo mākslas iestādi par Rīgas dramatisko teātri, latviešu nacionālā simbolika un latviskais patriotisms netika godā turēts līdz pat 1943. gada rudenim, kad vācieši frontēs sāka ciest sakāves un varss iestādēm kļuva izdevīgi ekspluatēt arī nacionālo pašapziņu.

Un tomēr zināma brīvība un patstāvība latviešu literatūras un mākslas darbiniekiem jau kopš okupācijas laika sākuma tika dota. Te jāatceras, ka izcilākie mākslas darbi bieži rodes daiļradei it kā visnepiemērotākajos apstākļos un mākslas darbu rašanos stimulē tautas tragiskā liktepsituācija. Uz spēles bija likta tautas eksistence, un drausmās realitātes apziņa stimulēja tautas garīgo spēku koncentrāciju: okupācijas apstākļos rakstnieki, mūziķi, gleznotāji un teātru darbinieki izjuta atbildību par tautas izdzīvošanu un centās savu tautu garīgi stiprināt.

Vērtējot hitleriskās okupācijas laika literatūru un mākslu, jāņem vērā, ka mākslinieciskajā ziņā tā bija iepriekšējo gadu desmitu vainagojums un, neraugoties uz 1941. gada represiju cirstajām smagajām brūcēm, latviešu rakstnieku un mākslinieku saime kvalitatīvi vēl bija ļoti spēcīga, tā bija pēdējā reize, kad mūsu garīgais potenciāls lielā mērā bija vienkopus. Karam beidzoties, mūsu rakstnieku un aktieru rin-

des katastrofāli saplaka, daudzi no visspēcīgākajiem literātiem, skenražiem un gleznotājiem, baidīdamies no "baigās vaserās" atkārtojuma, devās emigrācijā. Vācu okupācijas laikam sākoties, Latvijā rosīgi strādāja mūsu rakstniecības zieds: te bija J. Jaunsudrabiņš, K. Skalbe, A. Čaks, M. Ziverts, V. Strēlerte, J. Grots, E. Adamsons, J. Sarts, J. Plaudis, I. Leimane, J. Klīdzējs un daudzi citi, kuru uzvārdi kuplāk parādīsies šī krājuma rakstos. Visi viņi neatkarīgās Latvijas laikā bija izgājuši cits ilgāku, cits īsāku literatūres skoles geitu un nonākuši vai arī jau atredās daiļrades zenītā. To pašu var sacīt par teātra mākslu, glezniecību un mūziku. Apmēram divdesmit brīvvalsts gadi bija pietiekams laiks, lai izaugtu profesionāli labi sagatavotu, izglītotu aktieru un mākslinieku paaudze, un tās rašanos stimulēja nacionālās valsts atbalsts profesionālās izglītības apgūšanā. Savā viskrašņākajā plaukumā bija mūsu aktieru zieds: L. Bērziņa, J. Osis, . . Ābele, E. Zile, A. Mitrevics, K. Veics, N. Melnbārde, M. Zilava, Ž. Katlaps, O. Uršteins, I. Graudiņa, K. Lagzdīņš, L. Ērika, - šo uzskaitījumu ilgi varētu turpināt. Tāpēc teātros bija daudz labu, vērienīgu izrāžu, šajos gados plaši izrādīja latviešu un pasaules klasiku, iestudēja Raini un R. Bleumani, F. Šilleru un V. Šekspīru, G. Hauptmani un H. Ibsenu. Okupācijas gados savus labākos dramatiskos darbus - "Minhauzena precības", "Nauda" un "Vara" - rada M. Ziverts, un tie parādās uz skatuves iespaidīgos iestudējumos. Drāmas laukā īpaši spoži sāk darboties A. Eglītis, un vienas sezonas laikā skatītājus apžilbina viņa lugas "Kosma simfonija" un "Pa purna tiesu".

Īpaši svarīgi uzsvērt, ka hitleriskās okupācijas laikā latviešu rakstnieki un mākslinieki ar pavisam retiem izņēmumiem nekluva pār okupantu varas atbalstītājiem jeb kolaboracionistiem un saglabāja neaptraipītu savu vārdu. Vēl vairāk, lai lasītāji neturētu rakstniekus aizdomās par iztapību vāciešiem, vārda mākslas pārstāvji, kā tas sprādīts arī šīs grāmatas rakstos, atturējās no krasākas aizvadīto tragisko

1941. gada jūnija notikumu kritikas.

Vācu okupācijas laikā sazaļo arī latgaļu literatūra, un par 1944. gadā latgaļu literatūras konkursā godalgotajiem darbiem var izlasīt I. Salcevičas rakstā, latviešu literatūras, teātra dzīves, izstāžu darbības raksturojumam veltīti V. Vecgrāvja, H. Hirša, L. Akurāteres un M. Lapiņas raksti. Okupācijas gados augsti profesionāla līmenī iznāca žurnāls "Latvju Mēnešraksts", ko vadīja K. Skalbe, un ar to saistītos jautājumus savā rakstā aplūko I. Treimane. Grāmatu grafikas attīstību raksturo V. Lapacinska.

Par hitleriskās okupācijas gadu vēsturisko situāciju ir rakstījuši un rakstīs vēsturnieki, bet šis krājums veltīts tikai vienai problēmai - literatūras un mākslas ainas izgaismojumam. Grāmatā aplūkots laikposms no 1941. gada jūlija, kad Latviju okupēja hitleriskās Vācijas karaspēks, līdz 1945. gada maijam, kad vācu armija kapitulēja, kaut gan lielākajā Latvijas daļā hitleriskā okupācija beidzās jau 1944. gada nogalē. Šī grāmata uzlūkojama tikai par sarunas iesākumu, plašāki un pamatīgāki šī vēstures posma literatūras un mākslas izvērtējumi ir ritdienas uzdevums.

Viktors HAUSMANIS

Harijs HIRŠS

LATVIEŠU ROMĀNISTIKA VĀCU OKUPĀCIJAS LAIKĀ

Pēc vācu armijas ienākšanas okupācijas iestādes pretēji gaidītajam nemaz nesteidzās atdot padomju varas gados nacionalizētos īpašumus. Tikai vēlāk, kad stāvoklis frontē strauji pasliktinājās, kad sākās mobilizācijas legionā un darba dienestā, tika veikta lauku saimniecību, nelielo uzņēmumu un darbnīcu, kā arī namu "reprivatizācija", t.i., to atdošana īpašniekiem. Tomēr visi lielākie īpašumi tāpat palika okupācijas varas iestāžu pārvaldē.

Netika atcelta arī izdevniecību nacionalizācija, un pazīstamajiem izdevējiem, ja viņiem izdevās dabūt atļauju, vajadzēja ķerties pie to organizēšanas no jauna. Tā atjaunoja darbību Anša Gulbja firmas īpašnieks A. Mālitis, K. Rasiņa izdevniecība "Literatūra", Miķeļa Gopera firma "Zelta ābele", vēlāk - Jāņa Rozes uzņēmums. Sākumā viņi grāmatas izdeva ar kopēju firmas marku "Latvju grāmata", atzīmējot arī izdevēja vārdu, bet vēlāk sadalījās. Valtera un Rapas apgāds atļauju darba atsākšanai nesapēma.

Kā savā atmiņu grāmatā "Zem Barbarosas šķēpa" raksta Žanis Unāms, "grāmatu apgādi vācu okupācijas laikā bija visienesīgākie un izdevīgākie veikali, kādi Latvijā bijuši". Tos piešķīra "saviem cilvēkiem", un dažādu sīku apgādu izveidojās liels daudzums - 1943. gadā pastāvēja veseli 35. Ievērojamākie no tiem bija laikraksta "Tēviņa" izdevēja Ernesta Kreišmaņa izdevniecība, ko vadīja Olgerts Liepiņš; Alfreda Ūdra izdevniecība, kas bija saistīta ar bijušajām sociāldemokrātu aprindām; Otto Pelles apgāds, kas atradās "Pērkonkrusta" rīcībā (vadīja A. Mellinš) un publicēja daudz antisemitiskas literatūras.

Jaunos izdevumus izpirka pāris nedēļu laikā, un pie labākajiem tika privilēģētie un īpaši veiklie ļaudis. Iemesli šai literatūras popularitātei bija vairāki: pārtika "uz kar-

tiņām", citas vajadzīgas preces tikpat kā nebija nopērkamas, tāpēc pietika naudes arī grāmatām; sabiedriskā dzīve un dažādas izklaidešēnās iespējas okupācijas laikā arī bija ievērojami sarukušas; bet galvenais, kas sekmēja literatūras popularitāti, bija tas, ka šajos smagajos apstākļos, kad bruka valstis, ģimenes un cilvēku dzīves, kad visapkārt bija jucekļi un nedrošība, grāmatas sniedza kādu normālu, stabilu pasauli - bija patikami atskatīties uz veco labo miera laika dzīvi. Tāpēc lielā skaitā atkārtoti izdeva jau neatkarīgās Latvijas laikā publicētos darbus, un arī vairums jaunserakstīto romānu atgriezās to gadu dzīvē.

Tikai 1943. gadā vien izdeva 146 daiļliteratūras grāmatas - lielākā daļa, protams, bija atkārtoti izdevumi un tulkojumi. Tirāžas pat pārsniedza agrāko līmeni. Žanis Unāms, tolaik Mākslas un sabiedrisko lietu departamenta direktors, savā radiatorunā, sniedzot pārskatu par departamenta darbu, teica: "Kara laikā sašaurinātās dzīves iespējas likušas ļaudīm pievērsties grāmatai, iegādāties to un pārnest mājās, lai savu brīvo laiku pavadītu kopā ar literatūras tēliem. Tāpēc vairojusies interese par drukāto vārdu, un lasītāji gaida darbus visos literatūras žanros."¹

Tas šķiet dīvalni, bet jākonstatē, ka, neraugoties uz okupāciju un kara radīto smago stāvokli visās dzīves jomās, grāmatniecības iespēju ziņā bija izveidojušies vislabvēlīgākie apstākļi romānistu darbēm: bija dažādas izdevniecības, kas uzreiz iespieda katru uzrakstītu darbu, un bija plaša lasošā publika, kas šos darbus ar nepacietību gaidīja.

Bet kāds ir pašu rakstnieku stāvoklis šajā laikā? Vairāki redzami romānisti (Aleksandrs Grīns, Rihards Valdess, Kārlis Lapīņš u.c.) zuduši padomju gada represijās. Daļa paguvusi evakuēties uz Krieviju - viņu darbību mēs šodien pārzinām labi. Taču tikpat kā neko nezinām par tiem, kas nepeguva vai

¹ Tēvijs. - 1944. - 8. janv.

negribēja evakuēties.

Par godu mūsu rakstniekiem (un intelīģencei vispār) jā-saka - pat neraugoties uz to, kas notika 1940.-1941. gadā, tikai pavisam nedaudzi no kaut cik ievērojamākiem māksliniekiem un sabiedriskajiem darbiniekiem atbalstīja hitleriešus un fašistisko ideoloģiju. Tās bija ļoti šauras eprindas, kas grupētas ap okupantu izveidotajām latviešu pašpārvaldes iestādēm un legionā organizētājiem. Dankera, Bangerska un viņu piepalīgu darbība, tāpat kā dažādu fašistisko propagandistu pulēs ne tautā, ne intelīģences vidū, nedz arī lielā daļā bijušo Latvijas valdošo slāņu nekādu atbalstu ne-guva. Protams, šīs eprindas balstījās uz dažādām politiskajām platformām un dažādi bija viņu uzskati, bet kopēja bija at-teikšanās no sadarbības ar fašistiem.

Šāds kluss protests un nicinājums pret kolaboracionistiem ir tik sāpīgi jūtams, ka "Tēviņa" visu savu pastāvēšanas lai-ku atkal un atkal žēlīgi sūdzas, ka viņus uzskatot par "savas tautas nodevējiem". Un to darot ļaudis, "kuru raksturīgākā īpašība ir sevišķa veida nonšalanse un brīvdomāšana.. [.] .. ir bīstami ko iebilst pret tiem. Tāds pārdrošnieks viņu sprie-dumā neglābjami kļūst par savas tautas nodevēju vai spiegu, tāpat kā šai kategorijai tuvu slavu (t.i. - spiegu slavu. - H.H.) iemento daudzi jo daudzi, kas vienādi vai otrādi pie-dalās kaut vai mazu akmentiņu likšanā tās mājas (t.i. - Hit-lera jaunās Eiropas kārtības. - H.H.) pamatos, ko reiz gribam saukt par savu nākotni."²

Pāvils Kovaļevskis (rakstnieks Klāns) sūrojas, ka daudzi sabiedrībā ļabi pazīstami cilvēki atsakās no sadarbības, un viņa raksts gandrīz jau skan kā tieša denūciācija, kā pārme-tums vācu drošības iestādēm (SD): "Kā tas iespējams, ka ļoti daudzi strādā, bet daži tomēr ne, ka daudzi cīnās, kriet un

² Tēviņa. - 1943. - 19. marts.

noasiņo, bet citi, labi zinādami, kādēļ tas vajadzīgs, tomēr ir pret to, un beidzot - kā tas ir iespējams, ka daudzi līdz šai pašai dienai ir spējuši gan apjaust baigās stundas liktenību, bet varējuši palikt indiferenti, šķirodami tautas likteni no savējā, glābdami savu personu kādai labākai nākotnei, kas it kā pienāks, bez kā būtu jānosauc savs vārds atklātības priekšā.."

P. Kovaļevskim taisni skauž, ka palikuši cilvēki, kas nav aptraipījušies, sadarbodamies ar savas zemes okupantiem. "Ir jau viegli piespraust sev īsta latvieša izkārtņi," viņš turpina, "par ko šur un tur vēl valda dīvainais uzskats, ka par tādu sevi drikst saukt tikai tas, kas šai cīņu laikā nekā nav darījis. [.] Tauta nedrikst palikt bez garīgas vadonības. [.] Kur ir mūsu labie vārdi, mūsu stiprie vīri? Būtu skumji un sāpīgi piedzīvot, ka laiks tos atrauj viņu tautai, kam tie vajadzīgi."³

Nekādi draudi vai vēl iedarbīgākas piespiedu metodes tomēr nespēja panākt šo, kā saka P. Kovaļevskis, "labo vārdu", "stipro vīru", "tautas garīgo vadoņu" pakļaušanos tiem, kas iekarotājiem palīdzēja kalpināt un iznīcināt latviešu vīrus un jaunekļus legionā rindās. Viens no legionā aktīvākajiem organizētājiem SS oberfirers Arturs Silagailis vēl 1944. gada vasarā, kad Hitlera armija arvien steidzīgāk iztaisno fronti uz "fāterlandes" pusi un kad katram reāli domājošam cilvēkam ir skaidrs, ka jaunas Eiropas un pasaules kundzības sapņi izsappotī, joprojām turpina sūdzēties: "Trīs gadus mūsu vidū diemžēl netrūcis cilvēku, kas gan pilnīgi slepeni, gan pusatklāti centušies graut latviešu sadarbību ar vācu tautu un līdz ar arī cerības uzvarai. Mūsu vidū nav trūcis "nogaidītāju" un malā stāvētāju. Nav trūcis arī tādu, kas sējuši naidu pret Lielvāciju, pret tās bruņotiem spēkiem, saucot atmiņā pagātni, pār kuru, kā visos šajos gados, tā visvairāk šodien,

³ Tēviņa. - 1944. - 5. janv.

mums galīgi jāvelk svitra."⁴

Šie fašistiskās preses uzbrukumi ir ne tikai ļoti zīmīgi, bet arī svarīgi, lai mēs varētu skaidri izjust, cik noteikta un nepārkāpjama atšķirības plaisa toreiz šķēla sabiedrību, vienā pusē atstājot kolaboracionistus, dažādus kvislingus, pakalpiņus un līdzskrējējus, bet otrā pusē - visus tos, kam nebija vajadzīgi šie "pasaules iekarotāji". Un tā bija tautas lielākā daļa.

Te laikam arī meklējams tas skaidrais skatījuma leņķis un vērtējuma principi, kas ļauj pareizi izprast okupācijas gadu literāro dzīvi un publicētos darbus. Tas nepavisam nav kāds jauns kritērijs - pēc šāda principa okupācijas gadu rakstniecība un visa sabiedriskā dzīve vienmēr skatīta, piemēram, Francijā un Norvēģijā. Un nav nekādu iemeslu, kuru dēļ mums savu rakstnieku darbība būtu jāvērtē citādi.

Kā redzējam, šāda nodalīšanās reāli pastāvēja un bija asi izjūtama jau toreizējā dzīvē. Kad vācu administrācija piesolīja izdevniecību lietas nodot latviešu pašpārvaldes ziņā (tas tomēr netika izdarīts), Ž. Unāms kā Mākslas un sabiedrisko lietu departamenta direktors sāka steidzīgi rīkoties, lai pastiprinātu cenzūras prasīgumu, jo vācu cenzūra viņam likās par pieļāvīgu: "Daži literāti, kas bija vajāti vai kuriem vajadzēja klusēt lielinieku gadā, bija spiesti daļēji klusēt un grūti cīnīties ar materiāliem epstākļiem arī vācu laikā. Turpretim lielinieku laika aktivisti varēja strādāt ražīgu literāru darbu, un vācu cenzūra un izdevniecību pārvalde tiem atļāva izdot grāmatu pēc grāmatas."⁵

"Vainīgos" rakstniekus atbilstoši katra nodarījumu smagumam Ž. Unāms sadalīja trīs kategorijās.

⁴ Tēvija. - 1944. - 22. jūl.

⁵ U n ā m s Ž. Zem Barbarosas šķēpa. - [B.v.]: Aka; Gauja, 1975. - 171. lpp.

"Pirmajā kategorijā ietilpa tie, kas ar savu vēlāko nostāju un pozitīvu darbu savus lielnieku žādu izlēcienus bija izpirkuši un kuru darbībai nebija uzliekami nekādi ierobežojumi."

"Otrā kategorijā ietilpa tie, kas savu darbību varēja turpināt tikai maskētā veidā, t.i., lai viņu īstais vārds nebūtu par sarūgtinājumu un piedauzības akmeni dažām sabiedrības aprindām." Šajā grupā Ž. Unāms ieskaitīja Eriku Ādamsonu, Valdi Grēviņu, Rūtu Skujiņu u.c. Tagad, starp citu, kļūst skaidrs, kāpēc Eriks Ādamsons romānu "Jau ceļa gājējs" bija spiests publicēt ar pseidonīmu Ēriks Rīga.

Pie trešās kategorijas piederēja tie, "kuru literārā darbība atklātībā pagaidām nebija vēlama. Starp tiem bija Pēteris Ērmanis, Valts Grēviņš, Ādolfs Talcis, Pāvils Vilips un vēl daži."⁶

Sareksts bija visai apjomīgs. Vēlāk emigrācijā Bruno Kalniņš pārmeta, ka Žanis Unāms un viņa sastādītā komisija faktiski "kā politiski neuzticamus 1944. gadā denunciēja vācu generālkomisāram 68 latviešu rakstniekus". Vieniem tādā Unāms piedeva "grēkus", citiem ierobežoti atļāva publicēties ar pseidonīmu, bet vienai daļai jebkāds literārs darbs tika aizliegts.

Kā saprotams, par normālu rakstniecības attīstību šādos apstākļos runāt nav iespējams. Un - protams - bija ne tikai Unāma cenzūra, bet arī vācu cenzūra, kas stingri sekoja, lai visas politiskas problēmas tiktu risinātas atbilstoši nacionāl-socialisma ideologijai. Tādējādi visnozīmīgākie un tautas dzīvē svarīgākie notikumi tika izslēgti no godīgu rakstnieku darīrades sfēras, ja viņi negribēja piedalīties fašistiskās propagandas darbā.

Bez šīs oficiālās cenzūras ļoti liela rakstnieku daļa

⁶ U n ā m s Ž. Zem Barbarosas šķēpa. - [B.v.]: Aka, Gauja, 1975. - 178.-179. lpp.

brīvrātīgi uzlika sev arī skaidri noteiktus pašcenzūras ierobežojumus. Varētu likties, piemēram, ka, pārdzīvojuši padomju varas gada masveidīgās represijas un teroru, autori tagad izmantos radušās iespējas un pilnā balsī runās par notikušajām negēlibām. Zīmīgi tomēr, ka - ar nedaudz izņēmumiem - latviešu prozaiķi šo tēmu apgāja.

Interesants šai ziņā ir Anšlava Eglīša piemērs. Jau pusgadu pēc vācu armijas ienākšanas izdota Kārļa Strauta sakārtotā greznā kalendāra tipa "Rakstniecības un mākslas gada grāmata" 1942. gadam. Tajā ievietots arī fragments (patiesībā - pirmā nodaļa) "Pēdējās dzīres" no Anšlava Eglīša jaunā romāna. Tur ieraugām rakstnieka darbiem parasto pasauli - viesības kāda bagātnieku pāra greznajā namā (par prototipiem neapšaubāmi ņemti Benjāmiņi). Darbības laiks nav minēts, bet no sanākušo viesu sarunām un it īpaši no fragmenta beigām, kad viņi pa logu skatās, kā pa ielu staigā Sarkanās Armijas virsnieki ("Redziet. Šo viriņu pie mums sarodas arvien vairāk. - Tie ir no krievu bāzēm."), - no tā visa redzams, ka darbība aizsākas 1940. gada vasarā, īsi pirms lielajām pārmaiņām. Tātad Anšlavs Eglītis sācis rakstīt romānu, kurā būtu rādīti gan Benjāmiņi, gan "Jaunāko Ziņu" un "Atpūtas" redakciju darbinieki, mākslinieku un rakstnieku aprindas 1940. un 1941. gada notikumos. Tas varētu būt ļoti interesanti, jo Anšlavs Eglītis taču visu to pieredzējis pats savām acīm.

Un tomēr - darbs acīmredzot netiek turpināts, vismaz nekas vairāk no tā nav publicēts. Kāpēc autors atsacījies no tik interesantas un vilinošas ieceres, to pametis un ķeries pie cita romāna - "Homo novus"? Šķiet, ka tīri politisku apsvērumu dēļ - okupācijas apstākļos rakstīt asi kritisku romānu par padomju varas gadu Latvijā, lai cik patiesi arī autors par to runātu, tomēr nozīmētu negribot iekļauties tajā fašistiskās propagandas pretpadomju kampaņā, kas pildīja visas avīzes. Bet arī šādā veidā - sākot patiesību - Anšlavs Eglītis, tāpat kā daudzi citi rakstnieki, okupantu politiku atbalstīt negribēja. Ir gadījumi, kad godīgāk neteikt patie-

sību, ja tā izdevīga ienaidniekam.

Tādi ir apstākļi, kādos atrodas latviešu romānistika okupācijas gados, un tie ir jāzina, lai varētu saprast šo darbu virzību un raksturu.

Trijos okupācijas gados Rīgā tiek izdoti apmēram trīsdesmit jauni romāni. Autoru vidū redzam jau labi pazīstamus romānistus - Aidu Niedru, Jāni Sārtu, Jāni Veseli, Kārli Zarīpu, Anšlavu Eglīti, pirmos romānus publicē rakstnieki, kas līdz tam šajā žanrā nebija darbojušies, - Zenta Mauriņa, Eriks Adamsons, Elīna Zālīte, Hilda Vika. Ar pirmo romānu sekmīgi debi-
tē Janis Klīdzējs, savus otros romānus saraksta Jonāss Miesnieks, Teodors Zeltiņš, Knuts Lesiņš. Vēl jāpiemin Jānis Plaudis, Emilija Prūsa, Julijs Vecozols, Kārlis Dzīlleja, Voldemārs Dambergs, Elvira Kociņa, Ilona Leimane. Kā redzam, autoru pulks romānistikā ir visai kupls un daudzveidīgs.

Jau redzējam, kādu iemeslu dēļ no aktuālām laikmeta sabiedriskajām un politiskajām problēmām rakstnieki lielākoties izvairījās. Lielum liels vairums šajos gados izdoto darbu (ar pavisam retiem izņēmumiem) tematiski saistīts ar Latvijas patstāvības laiku. Bet arī šī perioda dzīve parasti nav atainota konkrēti, nav piesaistīta kādiem noteiktiem laikmeta saimnieciskajiem un politiskajiem apstākļiem. Grūti reizēm pat noteikt, kurā gadu desmitā darbība risinās - tas noprotams tikai aptuveni pēc atsevišķām minētām sadzīves reālijām un varoņu savstarpējo attieksmju rakstura. Tā ir kaut kāda Latvijas dzīve vispār.

Labi tas redzams Jāņa Plauža romānā "Sila runcis". Autors savu romānu rakstīja publicēšanai, kaut gan ne kara, ne pēc-kara gados to iespīest viņam neizdevās. Nekādā gadījumā to nevar uzskatīt par it kā nelegālu darbu, jo "Sila runcis" nes sevī visas tālaika romānistikai piemītošās īpašības. Un vispirms tas sakāms par dzīves tēlojumu - darbība notiek Latvijā, bet nenoteiktā laikposmā. Zemnieku, arī mežstrādnieku darbs un sadzīve, ainas krogā, mārticīgās bailes no mistiskā sila runča utt. - tas viss laika gaitā mainās tik lēni,

ka notikumu risināšanos mēs viehlīdz labi varam attiecināt gan uz gadsimta sākumu, gan uz trīsdesmito gadu beigām.

Citādi ir ar romāna otro, varētu teikt - filozofisko slāni, kurā jau skaidri sadzirdam mūsdienu modernā cilvēka dzīves izjūtu, mēģinājumus garīgās pasaules vērtības iesaistīt ikdienas materiālajā dzīvē. Un te sila runcis vairs nav zemnieku māģticības objekts, bet simbols dvēseles tumšajiem, ārdošajiem spēkiem, ideāla un realitātes pretrunīgajām attiecībām.

Arī Jūlija Vecozola romāna "Precību valgos" darbība var notikt gan gadsimta sākumā, gan trīsdesmito gadu beigās. Tas ir vecu vecais "joku gabals" par padzīvojušu saimnieku, kas grib precēt jaunu sievu. Te uzrodas gan pilsētas dzīves samaitāta kalpone, gan viņas māte, kas cenšas saimnieku dabūt sev. Tā cauri visādām dzīves vētrām saimnieks beigu beigās tomēr nonāk kārtīgas lauku sievietes rokās un dzīvo laimīgi.

Vairāk nopietna satura ir Elvīras Kociņas romānā "Mantojums", kaut arī tā sižets viscaur balstīts tikai uz dažādiem ģimenes dzīves sareģģijumiem. Sociāli motīvi mazliet ieskaņas, kad sākas centrālās varones Maijas nesaskaņas ar vīru, kas sapņojis celt tik skaistas ēkas kā Rundāles pils, bet tagad rauš naudu, būvēdams ires namus un plēsdams no strādniekiem par šiem nožēlojamiem dzīvokļiem milzīgu samaksu. "Romāns gan nav sevišķi dziļš darbs," konstatē recenzents Kārlis Kārklis.⁷

Ģimenes problēmu lokā, rādot tās uz mazpilsētiņas sadzīves fona, paliek Emīlija Prūsa savā romānā "Pilsēta pie upes".

Gleznotāja Hilda Vika, kas jau bija pazīstama arī kā stāstu rakstniece, savā vienīgajā romānā "Laimīgā dziesma" rāda kādas ekskursantu grupas ceļojumu uz Itāliju, uz svešzemju dekorāciju fona zīmējot visdažādākos milas pārdzīvoju-

⁷ Latvju Mēnešraksts. - 1943. - Nr. 8. - 504. lpp.

mus un piedzīvojumus, kas vienīgi arī interesē šos braucējus. Zināmu padziļinājumu autore mēģinājusi panākt, ievēdot romānā latviešu dievības. Bet Kārta, ko Laima sūtījusi līdzī ceļotājiem, pati gandrīz krīt kāda erotiska fauna nagos. Morāle ir gaužām vienkārša - nekur tomēr nav tik labi kā mājās: "Svešas zemes mūs dara nestiprus, loka mūs, stiprina vienīgi dzimtā zeme."

Kā saka recenzente Ofēlija Sprogere, "lielākā daļa notēloto cilvēku pieder pie tās ar erotiku piesātinātās sīkpiļsoniskās pasaules, kurā H. Vika kavējas savos stāstos."⁸ Taisnība ir Ligītai Biberi, nesen iznākušās H. Vikas stāstu izlases priekšvārdā rakstot: "Ir tāda sajūta, ka autore šajā pašas radīto dikdieņu pūlī jūtas nelaimīga un apmulsusi."⁹

Rakstniece Aida Niedra savā parastajā mīlas pārdzīvojumu un sadzīves pasaulē kavējas arī romānā "Kardinātāja", bet varoņi tēloti pietiekami dzivi un psiholoģiski izturēti. Jānis Veselis, recenzējot šo darbu, atzīst, ka rakstnieces talants te parādās jaunā spilgtumā: "Kompozīcijas ziņā Aida Niedra iemīļojusi īsus, aprautus epizodus, ne nepārtrauktu stāstījumu ar biezu un blīvu tēlojumu. Vārdiem un teikumiem, bet īpaši nodaļām ir starpā it kā daudz gaisa un gaismas, tie stāv brīvi un vaļīgi kā koki skrajā mežā. Niedra necieš tukšos logiskos pildīgus, kam ar plašu dzejisko vēstījumu būtu maz kopīga. Cilvēki satiekas it kā nejauši, pārmij pāris nozīmīgus vai arī gluži nenozīmīgus teicienus, un satikšanās kļūst bieži par iedīgli tālākām norisēm, saistībām un sakariem, tikai šī sakarība nekur netiek uzrādīta, tā pašam lasītājam jāuzmana un jātur prātā."¹⁰

Pilnīgi mīlas pārdzīvojumu lokā risinās arī Jāņa Veseļa

⁸ Latvju Mēnešraksts. - 1942. - Nr. 9. - 862. lpp.

⁹ B i b e r e L. "Māksla ir mans dzīves saturs." // V i k a H. Pajumts. - R., 1985. - 11. lpp.

¹⁰ Latvju Mēnešraksts. - 1942. - Nr. 10. - 954. lpp.

romāna ^{Velgas} "Olgas mīlestība" darbība, kur tēlotas viena vīrieša un divu sievietu attiecības. Bet Veselis nu reiz ir īsts rakstnieks un arī šādu vieglu, ne uz kādām lielākām pārdomām nepretendējošu darbu izveido profesionāli. Te varoņi nav autora patvaļīgi stumditas lelles, kā to redzam ne vienā vien tālaika romānā. Katrs J. Veseļa cilvēks nāk ar savu raksturu, pats ar saviem - nevis rakstnieka sadomātiem - pārdzīvojumiem. Pie rakstnieka daiļrades sasniegumiem šo darbu pieskaitīt nevarēsim, bet arī jākaunas par to Jānim Veselim nebūtu.

Mazliet citādāka problemātika, kaut gan arī šeit bez liktenīgas mīlestības motīva autors neiztiek, ir Ģirta Salnā romānā "Okers". Lietojot mūsdienu terminologiju, to varētu saukt par ražošanas romānu ar mīlestības piedevām. Tajā darbojas jauns, enerģisks ģimīķis Žoržs Raitis, kas izgudrojis lielisku krāsvielu, kuras ražošana pie mums izputinātu pasaulē lielākos krāsu rūpniekus. Tad nu sākas cīņa, intrigas, finanšu mahinācijas, turklāt varoņa galvenā prieciniece reizē ir arī ievērojama dziedātāja un "liktenīga sieviete". Romāns uzrakstīts pietiekami spraigi, satīriski parādot baņķierus, rūpniekus, arī mākslas darbinieku aprindas, dažā ziņā sasaucoties ar Pāvila Roziša "Cepli" un Elīnas Zālītes "Agro rūsu" - vienīgo no okupācijas gadu romāniem, kas mūsu lasītājiem labi pazīstams.

Zinātnieku sastopam arī Jūliju Vecozola otrajā šajā laikā sacerētajā romānā "Gunvaris", tikai šis jaunais censonis izgudro mākslīgo plēnu. Taču tāpat caur pretinieku intrigām un sievietu viltībām viņš sekmīgi nonāk līdz gluži laimīgam beigām.

Īpaši bieži šā perioda romāni pievēršas inteligences, galvenokārt mākslinieciskās inteligences vīdai. Pazīstamā esejiste Zenta Mauriņa savā pirmajā lielajā daiļprozas mēģinājumā - plašajā romānā "Dzīves vilcienā" pievēršas sievietes liktenim, vairāk gan psiholoģiskā un sadzīves tvērumā, nevis filozofiskā skatījumā, - i pēc viņas teorētiskajiem rakstiem varētu gaidīt.

Viens no pašiem labākajiem šī posma romāniem ir Knuta Lesiņa "Mīlestības zīmogs" - neliels, spilgts, koncentrēts. Te uzreiz jūt ista prozaīķa roku. Viss romāna materiāls satilpināts vienas pēcpusdienas tēlojumā, kad mākslinieks Ārgalis ar draugiem svin savas jaunās, lepnās mājas celtniecības pabeigšanu. Katrs varonis darbībā ienāk pats ar savu īpatno raksturu un dzīves pieredzi: ironiski skeptiskais rakstnieks Grīviņš, avantūristiskais dēkainis Elmārs, aktrise Elga, mietpilsoniski aprobežotais, it kā solidais Vinzarājs un gleznotāja jaunības mīlestība - biklā Ruta. Sakāpināti, gandrīz melodramatiski notikumi - bet Knuts Lesiņš nekur savā tēlojumā nekļūst pārspilēts, eksaltēts vai sentimentāls. Visu grāmatu caurauž un vada istī romāniska izjūta par dzīves nemītīgo, objektīvo plūdumu, kas nes sev līdzī cilvēku lik'ņus un kaislības. Romāna beigās, raugoties nupat uzgleznotajā Rutas portretā, Ārgalis reflektē: "Viņam likās, ka šais acīs redzētu pats sevi, savu jaunību, savu dzīvi un likteni, visu, kas izsāpējies un vēl sāpēs, kas nāk un aiziet, neatturami, neatvairāmi, - bet ar savādām apskaidrības dzelmainām sāpēm, kas reizēm kļūst par nebeidzama prieka, vēl neizjustas baudas avotu... Varbūt viņš beidzot sāk sevi saprast?.. Kas gan bija viņa paša un citu dzīve, draugi, sievietes, sapņi, laime un māņi? - Sīki vilcieni lielajā pasaules gleznā.."

Mākslinieku dzīve ir arī šī posma spožākā sasnieguma - Anšlava Eglīša romāna "Homo novus" centra. Eleganti nostrādāts, asprātībās dzirkstošs, satīriski dzēlīgs, ar visām dzīvības sulām piesātinātu īpatņu, savdabju raksturiem, pilns humora cauraustām bohēmas un sadzīves ainām, šis darbs pie-der pie latviešu literatūras virsotnēm, kā liela daļa no Anšlava Eglīša daiļrades vispār. "Homo novus" ir stingri līdzsvarots, arhitektoniski harmoniski izveidots darbs, kurā ciešā gredzenā saslēgts sākums ar nobeigumu. Taču sākumā no provinces iebraukušais jaunais censonis uz s. acijas perona satika no Parīzes atgriezušos izsmalcināto "pasaules pilso-ni", turpretim beigās no šī paša perona uz ārzemēm dodas

penākumus izkarojušais varonis, bet uz laukiem aizbrauc visu zaudējušais dendijs. Un tomēr rakstnieka darbos vienmēr valda apbrīnojams cilvēcīgums un gaišums, pat savus visnejaukākos un melnākos varoņus autors ar gaišu, labsirdīgu smaidu beigās apžēlo - arī šo dendiju, kura iedomība, cinisms un intrigas lielā mērā bija tikai ārēja maska raibajā dzīves karnevālī un varbūt no viņa vēl iznāks gluži lādzīgs vīrs. Anšlava Egliša pasaulē ir daudz smejama, arī izsmejama un izzobojama, bet nav ļaunuma, nav naida ...

Jāmin arī Jāņa Klīdzēja pirmais romāns "Jaunieši", vēl ar gluži acīm redzamiem iesācēja trūkumiem uzrakstīts, bet nenoliedzami talentīga rakstnieka darbs. Tas ir stāstījums par trūcīga Latgales puīša smago cīņu, lai iegūtu izglītību, tomēr romānā jūtams emocionalitātes caurstrāvots jaunības gaišums - par spīti visam smagumam un grūtībām, ko nākas pārvarēt.

Atzīmējami arī divi romāni par vēstures tematiku: Kārļa Zariņa "Kāvu gadi" - par Ziemeļu kara notikumiem (tas publicēts tikai laikrakstā "Tēviņa" saīsinātā veidā, pilnā apjomā romānu iespiest grāmatā cenzūra neļāva, saskatot tajā pretvalstiskas noskaņas) un Kārļa Dzīllejas "Jaunā pasaule" - par Kolumba ceļojumiem.

Šeit nosauktajiem darbiem vēl būtu jāpievieno Erika Ādamsona "Sava ceļa gājējs", Voldemāra Damberga "Visvalda Tūla jaunība", Egila Kalmeš "Sava dzīve", Elvīras Kociņas otrs šai laikā sarakstītais romāns "Divi likteņi", otrs Jāņa Vesēļa romāns "Divas māses" - un tad okupācijas gados iznākušo romānu saraksts būtu gandrīz izsmelts.

Tomēr ir vēl četri darbi ar tiešu politisku ievirzi - un tos arī nevajadzētu apiet klusuciešot.

Vispirms - par Jonāsa Miesnieka romānu "Starp divi krasiem", jo tas pievēršas pagātnes notikumiem un aktuālos politiskos jautājumus tieši nesker. Darbība aizsākas kādā nomaļā lauku pagasta nostūrī, kur vairākas zemnieku ģimenes cīnās par materiālo pārticību, izmantojot visus godīgos un negodī-

gos līdzekļus. Tas ir gadsimta sākums. Jaunajai paaudzei oiti centieni. Daina un Edgars pēc kāzām kādu laiku dzīvo Rīgā, kur Edgars studē. Viņi iekļūst arī mākslinieku bohēmiskajā pasaulē, un tajā starp varoņiem varam saziņēt vienu otru pazīstamu figūru. Piemēram, Antons Austrīšs: "Kāds romānists - piebaldzēns, liels un kaulains, prāvu degunu un pastīvu kāju, cauršautu 1905.g. revolūcijā, bet apbrīnojami smalkām rokām un tik gaišu smaidu kā pati skaidrība .." Un viņa ārējais pretstats, ļoti maza auguma rakstnieks: "Bet cik liels viņš izauga, kad lasīja savas dzejas! Iedrošs un lepns, viņš gāja kā ērglis, bet ienaidnieki to bija nokristījuši par "pūsi". Protams, tas ir Edvarts Virza.

Tad nāk pirmais pasaules karš, revolūcija. Edgars, drosmīgi cīnījies latviešu strēlnieku pulkos, no revolūcijas novēršas un atgriežas mājās: "Haosa spēks bija milzīgs; izsauktie, tumšie spēki, kurus viņš tik gaiši bija saskatījis revolūcijā, bija nepārredzami. Nē, tā bij posta zeme. Vai viņam bij tur palikt līdz ar lielu daļu strēlnieku? Nē, tas runāja preti viņa saprātam .."

Pāri Latvijai iet viena armija pēc otras, nav nekādas skaidrības, ar ko tas beigsies. Tautai draud bojāeja: "Kas zina, vai vispārīgi viņi - latvieši - neizgaisīs vēstures vējpu eņos, homēriskā cīņā, kas plosījās Eiropā, grūzdama virpuļos tautas un valstis." Pirmo reizi vēsturē latviešu tauta reāli nostājusies bojāejas briesmī priekšā.

Padomju varas mēnešos 1919. gadā Edgars cīnās "zaļajos" partizānos, un rēgainā, apokaliptiskā beigu ainā iet nāvē gan viņš, gan viņa māte, un prātā sejk Majja. Viņiem - tiem, kurus dzīve nostādījusi "starp diviem krestiem", - jaunajā, topošajā īstenībā nav vietas.

Tiktāl Latvijas vēsturē nozīmīga laikposma skatījums Jonāsa Miesnieka romānā būtu saprotams, bet tad viņš liek savam varoņim jau toreizējo cīņu laikā paredzēt nacionālsociālisma lielo atbrīvotāju misiju: "Es domāju plašāk: es teicu, ka kāda viena liela no indoeiropiešu tautām atdos

mazām tautām jaunu dzīvi."

Romāns uzrakstīts ļoti haotiski; brīžiem materiāla raibums pavisam aprok rakstnieku, taču tēlotās dzīves tiešamība pati par sevi var ieinteresēt lasītāju. Turpretim, kad autors cenšas šai paša radītajā kaosā ievest kārtību un pakļaut to savām idejām, stāstījums kļūst nebaudāmi naivs, kokains un diletantisks.

Visbiežāk un vissauzutušākie vārdiem pēckara laikā minēts Jāņa Sārta romāns "Pieviltie", kaut gan tas nepavisam nav pats jaunākais. Ar daudz rakstījuša romānista pieredzējušo roku šajā darbā autors brīžiem nopietni, brīžiem feļetoniski rāda pedomju varas gadu kādā lauku pagastā. Ir jau arī sava patiesība šajās jautrajās ainās, kad redzam, kā dažādi cilvēki steidzas ātrāk "piesmērēties" jaunajai varai, denunciē sāncenšus un katru, kas aizdevis dusmas, kad rādītas dažādas nejdzības, kas notiek it kā jaunās, laimīgās dzīves celšanas vārdā: "... smagums pār sirdi uzgūlās arvien baismīgākā apmērā. Iepriekšējie solījumi ilgi nepastāvēja, katrs turpmākais rīkojums iznīcināja vakarējo, un tā ļaudis vairs nekam neticēja, tikai gatavojās ar baismīgām nojautām sagaidīt nākotni."

Pa reizei romānā iepītas tautas mutē saklausītas anekdotes. Kāds čigānpuika nopietni spriež par karogu: "Patīk. Liela, parocīga būšana. Iztālēm varen krāšņs. Pieiet klāt, acis žilbst, oik jauns un sarkans. Bet, kad ciešāk apskatās, nezi, vai ilgi izturēs. [.] Es tā domāju, sirpis par asu, veseris par smagu un drēbe par šķidru."

Romāns vairāk feļetoniski sadzīviskā plāksnē ievirzīts - notikumu nopietnība un pat tragisms, pat lielā ļaužu izvešana it viegli paslīd garām. Nepatīkamākais te ir ķengājošie antisemitiskie, tieši no hitleriskās propagandas pārņemtie motīvi. Žīdi, kā, protams, saka autors, ir vainīgi pie visām pasaules un arī Latvijas nelaimēm, tagad viņi ir lielākie un nekaunīgākie pedomju varasvīri. Viņi ir arī tie, kas Daugavpili Latgales dziesmu svētku otrajā dienā dodas sveikt ienā-

košo armiju: "... pa ielas vidū zvēlās skrandainu cilvēku pulis. Basām kājām, līdz viduklim atvērtiem krekliem, ķērkdami, dūres vicinādami - žīdi un dauzoņas soļoja Daugavas virzienā. .. brēca viens par otru skaļāki, un acumirkļi citkārt jaukāš pilsētas seja pārvērtās baismīgā vieplī. [...] Bez mitas atskanēja saucieni par žmaugiem, par maizi un brīvību, un, pamanijuši pirmos sarkanarmiešu tankus, daži nometās uz ceļgaliem rāpus."

Atceroties, ka tajos mēnešos, kad romāns tika sacerēts, visās Latvijas pilsētiņās un pagastos notika istas ebreju medības, ka cilvēkus šāva turpat, uz vietas vai sūtīja iznīcināšanai uz lielajiem Rīgas geto, netīrs un zemisks izskatās šis naidis, kas taču ne tikai ar rakstnieka un vispār ar inteligenta, bet arī ar katra godprātīga cilvēka stāju nav savienojams.

Agri mirušā dzejnieka, piecu dzejoļu krājumu autora Augusta Broča vienīgais romāns "Meža cilvēki" varētu modināt interesi ar to, ka tajā rādītas paša autora un dažu citu mākslinieciski noskaņotu jaunu intelektuāļu gaitas padomju varas gadā. Viņi negrib piedalīties nekādā ar šo varu saistītā darbā un dodas uz mežiem, projām no cilvēkiem: "Latvieša necienīgi būtu liekt ceļus sarkanā žīdu elka priekšā. Latvieša necienīgi palikt kopā ar tautas nodevējiem un sarkano slepkavu roklaižiem. Es zinu, ka literārais darbs mums visiem jāatmet." Diemžēl diletantiska frāžainība, žēlabaina gaušanās un dižošanās vienlaicīgi bojā arī pašu meža cirtēju ikdienas darba tēlojumu. Dažbrīd viņi pilni lepnuma, ka neviena priekšā nelokās, un, avīzes lasot, smejas par saviem bijušajiem kolēģiem, iedomājas "viņu glaimīgos smaidus jaunās varas priekšā. Redzēja viņu netīrās rokas stiepjamiem pretim siltām vietām." Tiek Vilim Lācim, tiek Jānim Niedrem, Pēterim Ermanim.

Kādu brīdi vēlāk viņi gaužas par nez kādām vajāšanām, nožēlo, ka nevar strādāt rakstnieka darbu. Tad atkal paši sevi pasludina par varoņiem un cīnītājiem, upuru nesējiem,

kaut gan neko citu taču nedara, - vienkārši strādā godīgu, keut smagu un neierastu, darbu. Neiztiek arī bez sentimentālām nelaimīgas mīlestības ciešanām. Un bez uzticības apliecinājumiem Lielvācijas vadonim, kas nāks viņus atbrīvot: ". . . mūsu zāgi mežā dziedās naida dziesmu pret boļševismu un ne tikai pret boļševismu vien, pret visu anglikānisko, pret visiem, kas stāsies pretim cilvēcības lielākajam garam. Draugi, daudzas tautas tagad ir jau atbrīvotas. Tās ir atbrīvojis Vadonis un nacionālsociālisms. [.] Vēl ciešāk mēs saslēgsimies rindās ap mūsu cīņas karogu. Vēl skaļāk skanēs mūsu cīņas dziesma par jauno Eiropu, par kuru tagad oinās vācu karavīrs!"

Idejiskā ievirzē līdzīgs iepriekš apskatītajiem, bet mākslinieciski respektējamāks ir Teodora Zeltiņa romāns "Vētras vanags". Tajā redzam maz zināmu un literatūrā vispār neskartu novadu - "Pērkonkrusta" organizācijas darbību. Romānu lasot, sākumā pat grūti saprast, kas isti ir tā varonis Valdis Vārpa. Gadu Ulmaņa cietumā nosēdējis politikas dēļ, viņš atgriežas lauku mājās, kur strādājis par kalpu. "Es cīnos tikai pret žīdiem," viņš paziņo, "un, ja viņu nelietības aizsargā likums, tad man gribot negribot jākļūst nelikumīgam." - "Komunisms nav nekas cits kā tas pats žīdisms," viņš skaidro, "kas visu pasauli grib sagrābt savās rokās. [.] Komunisms kā nežīdu apmuļķošanas līdzeklis ietelp tai plānā, pēc kura žīdi jau sen gatavojas pakļaut savai varai visas citas pasaules tautas."

Te nu gribot negribot jāpiezīmē: lai cik paradoksāli tas būtu, līdzīgus motīvus un frazeologiju, gluži tādus pašus apgalvojumus divainā kārtā reizēm nākas dzirdēt arī šodien.

Tādējādi Teodora Zeltiņa romānā mēs sastopamies ar noteiktu idejiski pārļiecinātu cīnītāju, kas jau Ulmaņa valdīšanas laikā orientējies uz Lielvācijas kārtību un padomju varas gadā organizē nelegālu, vēlāk arī bruņotu pretestību. Dažas nodaļas parādīta arī "Jaunāko Ziņu" redakcija, kuras darbinieki Vilis Lācis, Blaus un arī, kā romānā sacīts, "aristokrātiski lepna un nepārspējamā lepībā nepieejamais

Jūlijs Lācis" kļūst par jaunās valdības ministriem.

Tādi ir šie četri romāni - vairāk vai mazāk profašistiski orientēti, stingras pārliecības vai izkalpošanās dēļ rakstīti.

Kā redzējam, šie trīs gadi veido pavisam nelielu, bet patstāvīgu posmu mūsu literatūras vēsturē. Romāns, pārlecot padomju varas gadam, it kā turpina neatkarīgās Latvijas laikā aizsāktās līnijas, bet apstākļi ir tik radikāli atšķirīgi, ka mainījies arī romānistikas raksturs - tās idejiskā ievirze un iespējas. Šajos gados turpinās daudzu pazīstamu un tautā populāru rakstnieku daiļrade, attīstās jaunāku, literatūrā nesen ienākušu autoru darbs un parādās arī pavisam jauni vārdi; liela daļa no šiem literātiem vēlāk sekmīgi turpina strādāt emigrācijas apstākļos.

Šis laiks rada darbus, kas saglabājami mūsu literārajā mantojumā un atdodami tautai. Pats par sevi saprotams, ka bez Anšlava Eglīša darbiem, arī bez viena no viņa spēcīgākajiem romāniem - "Homo novus", mūsu literatūra nav pilna. Publicējams būtu arī visai nopietni vērtējama Knuta Lesiņa romāns "Mīlestības zīmogs", abi Jāņa Vesēļa romāni "Velgas mīlestība" un "Divas māsas", arī Jāņa Klīdzēja jaunatnes romāns "Jaunieši". Ne Erika Ādamsona, ne Zentas Mauriņas literārajā mantojuma apgūšana nebūs pilnīga, ja nekļūst pieejami romāni "Sava ceļa gājējs" un "Dzīves vilciens". Arī Aidas Niedras "Kardinātāja", Karļa Zariņa "Kavu gadi", tāpat kāds Elvīras Kociņas, Emilijas Prūsas romāns un visādā ziņā Ilonas Leimanes "Vilkaču mantiniece", bez šaubām, atradīs gan lasītājus, gan cienītājus.

Vācu okupācijas gadu proza ir ne tikai pienācīgi izvērtējama, bet arī izdodama.

Ne par mūsu literatūru, ne par mūsu rakstnieku darbību okupācijas gados, ar zināmiem izņēmumiem, mums nav jākaunas.

DZEJA HITLERIEŠU OKUPĒTAJĀ LATVIJĀ

Latviešu 20. gadsimta dzejas vēsturē līdz šim ir pārstāvējuši divi periodi, kas vispār nav pētīti, tos nosaucot par mākslinieciski neinteresantiem un idejiski reakcionāriem. Tie ir dzeja hitleriešu okupētajā Latvijā un trimdas dzeja. Trimdinieku dzejas publikācijas periodikā pēdējo divu gadu laikā ir bijušas samērā regulāras, taču vācu okupācijas laika dzejas īpatnības un meklējumi nav pat vēl līdz šim plašāk aplūkoti, tikai atsevišķu autoru, piem., J. Grota, E. Ādamsona, A. Kurcija, A. Čaka, B. Sauliņa, daiļrades apskatos tie nedaudz pieminēti. Pārējie autori, kas publicējās un izdeva grāmatas vācu okupācijas gados, tika noklusēti, jo viņu tālākā literārā darbība norisa emigrācijā vai arī viņi tika represēti (J. Medenis, E. Stērste) un pat gāja bojā (V. Čedriņš).

1941.-1945. gadā latviešu dzejā turpinājās pēc padomju okupācijas "baigā gada" pārrentās mākslinieciskās un intonativās tradīcijas. 1940.-1941. gadā iznāca tikai viens (!) jauns dzejas krājums un npublicējās apmēram $\frac{5}{6}$ latviešu dzejnieku (grūti par vērā ņemamām publikācijām uzskatīt 1-2 iespiestus dzejolus), bet laikā no 1941.g. septembra līdz 1944. gada oktobrim iznāca vairāk nekā trīsdesmit dzejas grāmatu (neskaitot izlases, arī V. Strēlertes sakārtoto antoloģiju "Liktēji"). Pat t.s. Kurzemes katlā (Ventspilī) vēl 1945.g. tiek iespiests viens krājums - F. Dziesmas "Zvejnieku svētais vakarēdiens", kura 73 eksemplārus autors paņēma līdzi, dodoties trimdā. Padomju karaspēkam ieņemot Rīgu, tipogrāfijās paliek vairāki iespiešanai sagatavoti manuskripti - E. Kezberes, K. Jēkabsona, P. Aigara, E. Raistera (varbūt vēl kādu autoru) jaunie krājumi. Šo salikumu varbūtējo atrašanās vietu līdz šim nav izdevies noskaidrot, un ziņas par šādu krājumu iespiešanu sniedz trīdesmitādas memuāristi.

Šajā apskatā nav analizēta pēckara periodā publicētā A. Čaka un J. Plauža dzeja, kas rakstīta kara gados. Šī dzeja jau ir samērā plaši pieminēta attiecīgo autoru daļrades vispārējos apskatos un principā iekļaujas kopējā dzejas procesā.

Iznākušo krājumu autoru vidū ir vecākās paaudzes dzejnieki (K. Skalbe "Klusuma meldijas", V. Eglītis "Tīrā sēkla"), gadsimta otrās desmitgades debitante E. Stērste ar krājumu "Dzintara ceļš", paaudze, kas literatūrā ienāca 20. gados (J. Medenis "Leiksmu raksti", J. Grots "Klusums", F. Gulbis "Vilkābele", pirmo dzejas krājumu "Dziesmas vainagi" izdod prozaiķis J. Veselis, periodikā daudz publicējas K. Students), jauns radošs pacēlums ir A. Švābes un V. Damberga lirikā, taču likumsakarīgi visplašāko vietu ieņem 30. gadu debitanti.

Diemžēl vācu okupācijas gados nepaspēj iznākt V. Strēlertes trešais krājums "Mēness upe". To izdod Stokholmā 1945. gada beigās, un apmēram $\frac{5}{6}$ krājuma dzejoļu ir sarakstītas okupācijas laikā. Krājums neiznāk arī A. Švābem, kas 1943. gadā pēc 17 gadu pārtraukuma atsāk intensīvi dzejot, pareizāk sakot, par tā izdošanu okupācijas apstākļos viņš nav domājis. A. Švābes krājums "Bargā laikā" iznāk 1947. gadā Vācijā, tajā ir daudz okupācijas laika dzejoļu, un ir pamats uzskatīt, ka A. Švābe kā dzejnieks no jauna atdzimis tieši šajā periodā. Tradicionāli, nedeudz vecmodīgi raksta K. Jēkabsons, arī viņa dzejā ienāk rūgtas pārdomas par savu laikmetu, taču arī šis krājums paliek neiespiests. Iespējams, ka savus mākslinieciski blīvākos un cilvēciski visnospriegtākos krājumus tieši okupācijas laikā izdod E. Kezberē ("Jāapsnieg"), L. Auza ("Zelta dūmakas") un I. Leimane ("Divas gaismas"). Interesantu, angļu dzejas tradīcijā saknotu kopkrājumu izdod Anšlavs Eglītis un Andrejs Johansons ("Mijkrēslī"). Savdabīgākās debijas apskatāmajā periodā ir V. Tomai ("Minējums"), I. Viksnai ("Rūgtais prieks") un B. Saulītim ("Pret rītu"). Samērā tradicionāls, dažviet pat klišejs ir A. Pelēča krājums "Aizsēpgošanās", taču arī tas sniedz daudzus liriski ietonētus dabas un intīmo jūtu dzejoļus. Tomēr visi minētie debitanti

nav tie, kas poētikā un pasaules atklāsmē meklē jaunus ceļus, lai citā stilistikā atklātu laikmeta psihologiju, lai tragisko realitāti atveidotu jaunās mākslinieciskās apziņas formās. Viņi visi ir tradicionālisti - jūtams K. Skalbes, E. Virzas, 20. gadu romantisma, pat V. Strēlertes "skolu" auglīgums, taču ne tradīciju apstrīdēšana, ne pat oponentu tām nenotiek. Tikai 1950. gadā, jau trimdā, tiek konstatēts, ka latviešu dzejā vācu okupācijas laikā ir parādījušās jaunas īpatnības, taču tās radījuši dzejnieki, kuru publikācijas palikušas tikai periodikā un kuru grāmatas tai laikā vēl tikai top vai ir tikko iesāktas. Par jaunās tradīcijas aizsācējiem jāuzskata vācu okupācijas laika debitanti, pirmkārt, Dzintars Sodums (dz. 1922.g.) - A. Čaka metriskās un Doku Ata satīriskās tradīcijas pārmentotājs, tās bagātinot ar E. Paunda un T.S. Eliota, G. Trākla un D. Tomasa, bet visvairāk ar F. Vijona un Š. Bodlēra ietekmēm, veidojot raupji sarkastisku un vienlaikus smeldzīgu dzejas intonāciju un izteiksmi. - Irkārt, jāmin Velta Sņikere (dz. 1920.g.) - latviešu sirreālistiskās metaforikas, dzejas fonētisko principu asociatīvās tēlainības kultivētāja.

Šķiet, ka mākslinieciski visvairāk nobriedusi okupācijas laika debitante ir Anna Dagda (dz. 1915.g.), kas formā būdama pedantiski precīza, pauž gan laikmeta, gan savas esības tragisku atklāsmi. A. Dagdas vācu okupācijas laika dzejā tradicionālisms parāda savu dzīvotspēju un spēku, ja ir personības pašatklāsmes dziļums un patiesums.

Visa okupācijas laika dzeja ar savu saturisko ievirzi aplicina - tā nav mākslinieciski vājā, izolēta un humānismam tāls periods, bet gan neatkarīgās Latvijas dzejas tradīciju likumsakarīgs turpinājums un pārmentojs pēc staļiniskā kultūrbarbarisma "baigā gada".

Hitleriskās okupācijas režīma apstākļos turpinājušās gandrīz visas stilistiskās manieres un poētiskās intonācijas, turpinājušās arī mūsu 20. gs. lirikai raksturīgās mākslinieciskās metodes vai atsevišķu metožu saplūsmē, turklāt, sākot

ar 1942. gada otro pusi, latviešu dzejā parādās ekspresionisma poētikai un pasaules izjūtai raksturīgi elementi (it īpaši Andr. Egliša un V. Strēlertes dzejā). Līdz 1942. gada beigām - 1943. gada sākumam "tabu" bija nacionālpatriotiskā tematika. Tikai tad, kad sākās veiksmīgas Padomju Armijas ofensīvas, hitleriskais režīms pieļāva nacionālpatriotisku, valstiskuma gribas impulsētu dzejoļu publikācijas periodikā un grāmatās. Tā, piemēram, 1942. gada sākumā hitleriskā cenzūra izņēma 6 nacionālpatriotiskus dzejoļus no V. Cedriņa grāmatas "Ziemeļu dārzos", 1941. g. - 4 dzejoļus no E. Stērstes krājuma "Dzintara ceļš", 2 dzejoļus - no Z. Lazdas 1941.g. izdotā krājuma "Staru viesulis". Īpaši šajā ziņā jācieš V. Strēlertes sastādītajai antologijai "Likteņi", no kuras tiek izņemti vairāk nekā 20 minētas tematikas dzejoļi un daudzi autori (piem., A. Čaks, J. Plaudis, V. Grēviņš u.c.) vispār nav pārstāvēti. Vēl pat 1943. gada maijā vācu cenzūra pavēl izņemt no K. Dāles krājuma "Skurbeis apinis" vienu dzejoļu, kurš režīmam liekas pārāk nacionāls. 1942. gada beigās cenzūra aizliedz izplatīt "Zelta ābeles" almanahu, kurā publicēti Edvarta Virzas poēmas "Burtnieka pravietojumi" fragmenti, saskatot tajos latviešu folkloriskā gara un heroisma pārāk lielu cildinājumu. Taču, sākot ar 1943. gada nogali, nacionālpatriotiskās tēmas dzeju režīma funkcionāri sāk pat liekulīgi atbalstīt, lai tādējādi latviešu sabiedrību un legionā iesauktos zināmā mērā barotu ar nacionālā valstiskuma atgušanas ilūziju. Viss 1944. gada un "Kurzemes katla" dzeja ir patriotisma izjūtu caurstrāvota.

Īsajā liriski intīmajā dzejoļi (ar to saprotot sentimentālromantisko dabas un mīlas apceres elēģisko tradīciju) vācu okupācijas laikā valda 20. gadu liriskas tradīcijas, dažkārt pat epigonisms metaforikā, kompozīcijā un dzejiskajā atklāsmē (piem., A. Dāles, L. Auzas, P. Bārdas, K. Studenta u.c. dzeja), bet dziļāka psiholoģiska un arī mākslinieciska virzība atklājas meditativajā, apceres lirikā (V. Strēlertes, Z. Lazdas, A. Švābes, F. Gulbja dzejā).

Mūsu t.s. ornamentālā, hedonisma un "carpediem" motīvu

lirika iegūst tragiskāku pasaules izjūtu, kļūstot grūtsirdīgāka, nāves apjausmu pārpilna, bagāta pārdomām par dzīves iznīcību un cilvēka pienākumu atstāt ražu nākamajām paaudzēm. Šī saturiskā līnija dominē E. Ādamsona, V. Strēlertes, K. Jēkabsona, E. Stērstes u.c. dzejā; galējo spriegumu sasniedzot 1944. gada vidū un rudenī mūžīgās Latvijas simbolikā-galvenajā atskaites punktā.

Dominējošs lirisko atklāsmju un apceru objekts visas hitleriskās okupācijas laikā ir t.s. "sliekšņa situācijas", "izvēles situācijas". Vienā pusē ir harmoniskais, stabilais, mūžīgais, humānais, tradicionālais, dievišķais, erhetipiskais, kas daudzkārt izteikts māju, zvaigžņu, debesu, dieva, darba, mīlestības, garīguma metaforās vai tiešā pieminējumā, otrā pusē - varmācīgais, disharmoniskais, divkosīgais, melīgais, iznīcinošais, iluzorais. Liriskais personāžs parasti cenšas apliecināt patieso un stabilo. Mākslinieciski spēcīgākie šādas ievirzes darbjoļi ir Z. Lazdai, V. Strēlertei, V. Tomai, E. Ādamsonam, Andr. Eglitim.

Raksturīgākā okupācijas laika dzejas iezīme ir mūžīgo vērtību retrospekcija, skatiens atpakaļ pagātnē vai arī skatiens eksistenciāli mūžīgajā, saskatot absolūto vērtību mīlestībā, darbā, skaistumā, dzimtenē. Zīmīgi, ka okupācijas laika dzejā pat tie autori, kuru galvenā intonācija ir romantiski optimistisks patoss, piem., F. Dziesma, kļūst apcerīgāki, plašinās poētisko izjūtu skāla, kā arī dzīves skatījums folklorisko vai reliģisko simbolu atblāzmā, daļēji sabalsojoties ar eksistenciālu pasaules uztveri. Zināmā mērā šai eksistenciālās un tikumiskās apceres dzejai piemīt garīgā patvēruma meklējumu raksturs. Intonācijā blakus elēģiskumam atklājas arī saspriegtība, nervozitāte, skepse.

Saloniskais un ornamentālais moments samazinās E. Kezberes, E. Ādamsona, E. Raistera dzejā. Savukārt - tieši pretēji - īpašu uzmanību formas elementiem pievērš J. Medenis, V. Cedriņš, V. Strēlerte, kā arī jaunianācēji - V. Sniķere, A. Dagda, R. Andersone.

Gaismas un saules motīvs, klusuma motīvs, ideja par nepieciešamību liriskajam personāžam slidēt garām laikmeta neželībai ir raksturīgi šim posmam. Saules motīvu ekspluatē faktiski visi. Citēsim K. Skalbi:

Zeme nevar visu panest,
Tumšo klēpi vaļā sedz.
Rāda, nomocīto tēlus,
Lai tos gaišā saule redz.

Saule, dievišķīgā gaisma,
Teic, vai ir kāds augstāks prāts?
Saule, teutas sirdsapziņa,
Sargāt, glābt un žēlot nāc!

Tradīcijas pārmantojamības aspektā svarīgi uzsvērt, ka pēc viena gada pārtraukuma pilnībā atjaunojas mūsu dzejas sentimentālromantiskā un romantiskā līnija, kurā dominē individuālo intīmo pārdzīvojumu sastatījums ar eksistenciālām pārdomām par dzīvību un nāvi.

Īpaši plaši, sasniedzot augstāko kāpumu tieši 1944. gada pirmajā pusē, tiek kultivēta t.s. Heimatsdichtung (dzimtenes dzeja), var pat teikt, ka latviešu dzejnieki, it kā jaušot pierastās, iemīļotās zemnieciskās pasaules bojāeju, ar īpašu konsekvenci cenšas notēlot žanra ainas: klētiņas, guļbaļņu mājas, zemnieka darbu, sākot ar aršanu līdz siena un ražas novākšanai. Īpaši daudz šādu žanra dzejoļu ir K. Studentam, Ā. Ersam, jaunažiem - V. Tomai, A. Pelēcim. Taču to lielākā daļa ir samērā vienvēidīga, bez redzējuma savdabības un arī bez apdzējoto reāliju iesaistes plašākos lokos, teiksim, Dzimtenes, kosmosa jēdzienos. Labākie poētiskie sasniegumi ir V. Tomai, kas šiem tradicionālapdzējotajiem objektiem piešķir laika perspektīvu, tikumisko akcentu. Līdzīgi jāvērtē arī V. Cedriņa un it īpaši J. Medeņa dzeja.

Novatoriskais šajā posmā ir ekspresionismam raksturīgo īpatnību parādīšanās latviešu dzejā. Laikmeta neželība, latviskās zemkopja pasaules zūdemība, divu totalitāro varu sa-

dursme, kas smagi skar gan Latvijas tautu, gan zemi, viskontrastaināk un vistragiskāk atklājas Andreja Eglīša dzejas krājumā "Ticība", kantātes tekstā "Dievs, Tava zeme deg" un periodikā publicētajos dzejoļos. Grūstošās pasaules, degošu māju, tragiskās sāpēs bojāejošu cilvēku, izkaltušas dabas poētiski transformētas reālijas metaforiskā, nervoza, asimetriska metrika galvenokārt verlibra formā ir zīmīgākās ekspresionistiskā skatījuma un realitātes poētiskā atveidojuma īpatnības šajā laikā. Pasaule un cilvēki tiek tēloti labā un ļaunā simboliskā pretstatījumā, radošo un iznīcinošo spēku konfrontācijā. Šāds labā un ļaunā kontrasts ir ne tikai Andreja Eglīša ekspresionistiskajā lirikā, bet arī viņa liroepikā un tās vācu okupācijas laika šedevrā - kantātes tekstā "Dievs, tava zeme deg", kurā dominē folkloriska putnu un zemes simbolika, dabas reāliju tēlainība.

Blekus Andrejam Eglītim ekspresionisma iezīmes saskatāmas arī Frīdrihā Gulbja un Mirdzas Čuibes dzejā. Cīņas par tautu un nezhēlības nolieguma motīvi, kā precīzi konstatējusi A. Dagda, "paliek vairāk augstākā, gerīgā plāksnē, izpaužas veselos, nobeigtos skaistos simbolos. Ticība mainās ar šaubām, bet arī tām ir savs dziļš izlīdzinājums un šķīstums, kāda sevi noslēgta, neskarama, neievainojama robeža." Tieši šis iekšējās izturības, gara spītīguma akcents, dvēseles nelokāmība ir vācu okupācijas laika dzejas centrālā tēma, kas īpaši saasinās 1944. gadā nogalē.

Līdz šim pilnībā noklusēti tie kultūrprocesi, kas norisa no 1944. gada oktobra vidus līdz 1945. gada 9. maijam tajā Latvijas daļā, ko pārvaldīja fašistiskās Vācijas karaspēks. Latgalē, Vidzemē, Zemgalē un nelielā Kurzemes daļā darbojās staļiniskās impērijas radītie Padomju Latvijas veras orgāni, Rīgā iznāca literārs žurnāls "Karogs", dzeju publicēja arī citi periodiskie izdevumi, taču t.s. Kurzemes katlā (sovjetisko vēsturnieku termins) vai Kurzemes cietoksnī (trimdas latviešu apzīmējums) joprojām norisa intensīva kultūras dzīve, kurā dominēja ticība neātkarīgas Latvijas valsts atdzim-

šenas iespējai, kultūrtradīciju nepārtrauktībai, humānisma neiznīcināmībai. Kurzemē šajā laikposmā iznāk laikraksti "Tēvijs", "Latvijas Kareivis", "Kurzemnieks", "Ventas Balss", "Talsu Balss", kuros daudz regulārāk nekā Rīgā, nekā padomju zonā tiek publicēta dzeja, - it īpaši "Ventas Balsī", jo 1945. gada pirmajā pusē Ventspils un tās apkārtnē kļūst par vairāku latviešu dzejnieku patvēruma vietu. Tur dzīvo E. Stērste, J. Medenis, V. Cedriņš, Aida Niedra, K. Jēkabsons, I. Kalnāre, I. Viksna, no Liepājas ierodas arī Andrejs Eglītis, V. Strēlerte un A. Johansons. (Pēdējie no Kurzemes uz Zviedriju izbrauc tikai 1945. g. 8. maijā.) Ventspilī uzturas arī aktieri E. Zīle, P. Cepurnieks, K. Pabriks, vairāki mūziķi, piem., Bišeru ģimene, kā arī literatūrkritiķe un pedagoge Austra Kārklīņa. Vērmahta 19. divīzijas rindās atrodas dzejnieki P. Atspulgs, P. Iklāvs un P. Kalva, kā arī tik tikko periodiskā debitējušais P. Luste. Šai laikā tapušo dzeju Andrejs Eglītis apkopo antoloģijā "Cerību zeme" (iznāk Stokholmā 1945. gada nogalē), kuras dominējošā intonācija ir spītīgs optimisms un ticība humānismam, patiens un tragisks patriotisms. Īpaši raksturīgas šī laikposma izjūtas un pārdomas saistās ar tikumības pārmantojamību un atdzimšanu nākamajās paaudzēs. Tā V. Cedriņš uzsvēris:

Kas neizdevās man ar tūkstoš kvēlām dzejām,
To dobjī izsacīs viens vienīgs ozolzars,
Kas ēnains pecelsies virs rāmu upju lejām,
Pār avīm, kas še dzers, pār viriem, kas še ars.

Dzīvības neiznīcināmības motīvi dominē arī J. Medeņa, Andreja Eglīša, F. Dziesmas, I. Viksnas u.c. dzejnieku liriskā. Taču tajā pašā laikā arī pamestu sētu, brūkošās pasaules motīvi skan ar vitālu un spītīgu intonāciju, kā, piemēram, Ingridas Viksnas dzejā:

Atstātā sēta

Stāv nama durvis vaļā, kaīla loga rūts
 Blenž mēmi pagalmā, kur jūras vēji staīga
 Un ceļa gējējam, kas iemaldījies, vaīgā
 Krit rieta atspīdums un pāri klusums grūts.

Bez rāmām brūnaļām stāv salta vecā kūts,
 Un klēti bagāta, kur dusēts ēnā maīgā,
 Nu tukšos apcirkņos glūn iznicība baīgā,
 Bet pāri dārza kokiem nāves putni dūc.

Kur esi zudis, saīmniek? Kādi tavi ceļi?
 Tavs tīrums atmatā, un nemieloti veļi
 Nāk šurpu raudzīties, kas posta sēta mīt.

Bet pavards izdzēstais slēpj pelnos gaišu dzirksti,
 Lai kādā izmisumā, asarās tu mirksti,
 Tev lemts ir atgriezties šeit jaunu vāgu dzīt!

Vēl spriegāk ticības un atdzimšanas, neiznicināmības ap-
 ziņa izteikta Z. Lezdes un V. Tomas 1945. gada dzejā. 1945.g.
 14. februārī publicētajā V. Tomas dzejolī "Neiznicība" uz-
 avērts:

Kaut mūsu mājas līdzinās ar zemi
 Un vīrus aizsaule sauks karā kautos,
 Un dzīviem jāiebrien būs asins strautos,
 Tu, sieva, stipra pastāvi un lemi:
 Uz akmens velšu akmeni es smiltis,
 Līdz kalnā pecelsies un stāvēs māja
 Un atdzims visi tie, kas veļos gāja,
 No mātes klēpja jaunās latvju ciltis.

Miera un gaīsmas ilgas savukārt izteiktas K. Jēkabsona,
 L. Kronbergas, E. Stērstes šī posma dzejā.

Kultūrdzīves aktivitātes 1945. gada pirmajā pusē Kurzemē
 īpaši zīmīgi raksturo Ventspilī organizētie pasākumi. Sākot

ar 1945.g. februāri, ik pārnedēļas tur notiek A. Kārklīgas vadītie (viņa lasa arī apoēres par dzeju) V. Strēlertes, Andreja Egliša, E. Stērstes, V. Cedriņa, J. Medeņa dzejas rīti. Marta sākumā notiek sarīkojums E. Virzas piemīņai, jo palet pieci gadi kopš viņa nāves dienas, bet marta otrajā pusē - E. Stērstes 60 gadu jubilejas pasākums. Maija pirmajā pusē paredzēts K. Zariņa literārais rīts, taču sakarā ar okupācijas varu nomaiņu tas nenotiek. Visiem šiem pasākumiem ir bijusi dota cikla ievirze. Laikraksts "Ventas Balss" min, ka šie dzejas rīti ietverti plašā ciklā "Latviešu lirika beidzamajos desmit gados". Raksturojot šo tragiski utopisko pārdzīvojumu laikmetu, Mariss Vētra memuāros "Karaļa viesi" atzīmējis: "...kurzemnieki dara brīnumus. Tā nav vairs tevu zemes mīlestība, kas viņus uztur un spārno, tā ir tēvu zemes ticība, tēvu zemes reliģija .. Vai citādi viņi turētos tur, kur nav ne mazāko izredžu pret mežonīgo pārspēku, kur nav ne mazākā atbalsta vācu armijas morāles un spēku sabrukumā? Viņi tomēr turas un jūsmo. Kā apreibuši."

Ar hitleriskās Vācijas kapitulāciju šis gandrīz pilnībā patriotiski noskaņotais, optimistiskais latviešu dzejas posms noslēdzas, un tikai daļēji tā turpinājumu - krietni vien smelzīgāku, krietni vien skeptiskāku, tragiska drūmuma cauraustu redzam trīmdas latviešu dzejnieku un to, kas pat nepretendē uz publicēšanos Latvijā, jo vai nu atrodas apcietinājumā (V. Cedriņš, I. Kalnāre, P. Kalve u.c.), vai arī ieņem t.s. "iekšējā emigranta" hermētiski atturīgo stāju (1945./46.g. - J. Medenis), daiļradē.

Ilona SALCEVIČA

1944. GADA LATGAĻU LITERATŪRAS KONKURSĀ
GODALGOTIE DARBI

Runājot par latviešu literatūru un mākslu hitleriskās okupācijas gados, jāatzīmē, ka latgaļu literatūra šai ziņā ir pilnībā izņēmuma stāvoklī. Smagajā, drūmajā, bargajā kara laikā nebija aprimusi mākslas dzīve, tomēr ne par vienu latviešu kultūras dzīves nozari nevar sacīt, ka šajos gados būtu sasniegta virsotne, ka tie būtu kultūras ziedu laiks. Bet tieši to var teikt par latgaļu literatūru. 1943.-1944. gadu pieņemts saukt par pavasara paliem latgaļu literatūrā. Kāpēc tā?

Līdz tam latgaļu literatūra bija tikai veidojusies un krājusi spēkus. Nelabvēlīgu apstākļu dēļ tā tika stipri aizkavēta, varmācīgi bremsēta, pat pilnīgi aizliegta.

Tieši latviešu tautas nacionālās atmodas laikā - pagājušā gadsimta 60. gados - latgaliešiem sākās vistumākais un visdrūmākais periods - t.s. drukas aizliegums. No 1864. līdz 1904. gadam Lietuvā un Latgalē nedrīkstēja drukāt un izplatīt nekādus tekstus, iespiestus ar latīņu alfabēta burtiem. Lieki aizrādīt, cik smagi tas skāra gara dzīvi un kultūras attīstību.

Pēc tam, kad 1904. gada 23. aprīlī dažiem aktīvākajiem latgaliešu progresīvās inteligences pārstāvjiem bija izdevies panākt drukas aizlieguma atcelšanu, sākās ļoti intensīva gara dzīves un literatūras attīstība. Sākās latgaļu nacionālās atmodas laiks. Radās daudz dzejnieku, ludziņu un viencēlienu rakstnieku, publicistu. Taču, lai varētu izveidoties nozīmīgi literāri darbi, vajadzīgs briedums. Tāda jaunajai latgaļu literatūrai vēl nebija.

Arī Latvijas Republikas laikā, kad Latgale strauji attīstījās ekonomiskajā ziņā, bija redzami panākumi kultūras dzīvē, tomēr kaut cik vērtīgu sasniegumu literatūrā bija maz. Visā Latvijas Republikas pastāvēšanas laikā latgaliski sarak-

stīti seši romāni, no tiem trīs ir nepabeigti, trīs - publicēti periodikā. Pabeigta un atsevišķā grāmata izdota - neviens.

1934. gada 15. maija apvērsums, likvidējot lielāko daļu avižu un žurnālu, vēl vairāk samazināja darbu publicēšanas iespējas. Arī 30. gadu beigās aktivizējošās unifikācijas tendences latgaļu literatūras attīstību neveicināja.

Taču spēki krājās un potences brieda. Liela nozīme bija arī personiskajai iniciatīvai. 1938. gadā divi jauni cilvēki - Andriņa Jūrdža mazdēls Jānis Cibulskis un Vladislavs Lōcis - nodibināja izdevniecību un sāka publicēt grāmatas. Materiālo pamatu šim pasākumam deva divi Andriņa Jūrdža manuskripti. Vienu - 1000 lappušu biezu grāmatu rokrakstā - šis latgaļu apgaismotājs bija devis pūrā savai meitai - Jāņa Cibulskas mātei. (Savā laikā viņš visām meitām pūrā bija devis pa šāda grāmatai.) Šo grāmatu Jānis Cibulskis izlūdzās no mātes. Otru kaut kur bija sadabūjis Vladislavs Lōcis.

Jaunie entuziasti grāmatas aizveda uz Rīgu un pārdeva. Valsts bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļai, kur tās glabājas vēl tagad. Viņi saņēma 250 Ls par katru, tātad kopā - 500 Ls. Vēl daži aizņēmumi bankā un pie privātpersonām, un ar to arī uzsāka darbu grāmatu apgāds, kam sākotnēji deva vārdu "Jōņa Cybulskas izdevniecība". Kā stāsta pats Jānis Cibulskis, galvenais organizētājs un darītājs bijis Vladislavs Lōcis, tomēr aiz cieņas pret Jāņa Cibulskas vectēvu viņš teicis: "Tavs vectēvs, tavas grāmatas - tātad izdevniecībai jānes tavs vārds." Šī izdevniecība paguva iespiest piecas grāmatas. No daiļliteratūras tā publicēja paša Vl. Lōča ar pseidonīmu Vl. Vaidešans sarakstīto romānu "Brōļi", kas bija iecerēts kā epopejas "Myuža dienas" 1. daļa.

Tad nāca 1940./41. gads, kas šo pasākumu apturēja. Paliku vienīgi "Tāvu zemes kalendars", kas iznāk kopš 1939. gada vēl līdz mūsu dienām. To izdod šā paša apgāda turpinātāji VFP.

Kara un vācu okupācijas laika sākumā, kamēr vācu armija frontē guva panākumus, nekādu lielu pretimnākšanu okupēto

teritoriju kultūras veicināšanā jomā okupācijas varas iestādes vis neizrādīja. Tikai sākot ar 1943. gadu, tās kļuva piekāpīgākas un atļāva iekarotajām tautām vienu otru brīvību. 1943. gada 9. aprīlī Vladislavam Lōcim izdevās iegūt patstāvīga izdevēja tiesības, un viņš sāka izdot avīzi "Latgolas Bolss" ar apjomīgu literatūras nodaļu. Vēl Vl. Lōča izdevniecība, kā tā tagad tika saukta, publicēja biezu literāri zinātnisku rakstu krājumu "Olūts" ("Avots"). 1943. un 1944. gadā iznāca seši "Olūta" numuri. Šajos gados Vl. Lōcis izdeva 30 grāmatas.

Latgaļu literatūras vēsturnieks Miķelis Bukšs saskaitījis, ka Vl. Lōcis 1943. un 1944. gadā ir izdevis 30 grāmatas, kopā 5806 lpp., 55 numurus avīzes "Latgolas Bolss" un 6 "Olūtus" - 250 lpp. katrs; kopā - 7644 lpp.

Apstākļi literatūras attīstībai nebija īpaši labvēlīgi, bet arī ne traucējoši. Potences bija tā uzkrājušās un literatūra tiktal nobriedusi, ka šie "pavasara pali", kā tos nosauca M. Bukšs, varēja sakties.

Grāmata "Latgaļu literatūras vēsture" (1957) M. Bukšs šo laikmetu raksturo šādi: "Tai 1942./43.g. zīmā un pavosarī sōka lyuzt vacī ladi, kas sedze un nūspīda latgaļu literatūru, un rakstnīcībā sōcēs napīradzāts periods.

Rakstnīki, kas gadim ilgi beja turējuši manuskriptus, vylka tūs ōrā, kas beja īcerējuši dorbus, steidzēs tūs pabeigt. Un tai eisā laikā atseroda syntim kulturās darbinīku un rakstnīku.. Grōmōtu plyudim vajadzēja tikai pavērt ceļu. Un tū darija energiskais izdevējs Vladislavs Lōcs."¹

Rakstniecības attīstības veicināšanai izdevniecība Vl. Lōča vadībā 1944. gadā sekarā ar drukas aizlieguma atcelšanas 40 gadu atceri sarīkoja plašu literāro un zinātnisko

¹ B u k š s M. Latgaļu literatūras vēsture. - [B.v.]: P/S Latgaļu izdevniecība. - 1957. - 603., 604. lpp.

darbu sacensību. "Latgolas Bolsā" un "Olūta" 3. numurā tika ievietots šāds sludinājums:

"Lai atzeimātu latgaļu drukas breiveibas 40 gadu jubileju, izdevniecība nu 1943. gada darbeibas inōkuma atvēleij dorbu gūdalgōšonai daiļliteratūrā, zynōtnē un praktyskōs zineibōs R M 9 000, kŭ paradzāts sadalst četrom dorbu grupom pa trejs gūdolgas šaidā kōrteibā:

1. Daiļdorbm epikā (romāns, stāsts, novele, luga, eposs, fabula utt.) trejs gūdolgas:

1. 1000 RM
2. 750 RM
3. 500 RM [.]

Tādas pašas godalgas paredzētas lirikā, par zinātniskiem un populārzinātniskiem darbiem un darbiem praktiskās zinībās. Izdevniecība patur sev tiesības pārkārtot prēmējamo darbu grupas, piemēram, piešķirt divas 1. prēmijas utt.

"Gūdolgas piškērs latgaļu autoru ar latgalisku tematiku latgaliski rakstētīm dorbm, kuri izdevniecībai isnāgti leidz 1944. gada 9. aprēlam, naatkareigi nu tō, voi dorbs uz gūdolgas piškēršonas laiku byutu jau nūdrukōts, drukai nūdūts voi byutu rŭkrokstā izdevniecības reioeibā.

Gūdolgōšona nūtiks 1944. gada 23. aprīlī - latgaļu drukas breiveibas 40. godadinā.

Vl. Lōča izdevniecība
Daugavpīlī 1943. gada
12. oktobrī."

Šai sacensībai tika pieteiktas 36 grāmatas. Lirikā pirmo godalgu par dzejoļu krājumu "Lynu zīdi" saņēma Madsolas Jōns, otro godalgu par dzejoļu krājumu "Dzeiveibai" - Marija Andžāne, trešo godalgu par dzejoļu krājumu "Naziņā" - Marta Skuja.

Epikā resp. prozā pirmās godalgas tika piešķirtas Norbertam Neikšānietim par romānu "Myura kolns" un Čenču Jezupam par romānu "Piters Vylāns". Otro godalgu nepiešķīra. Ar trešo godalgu tika apbalvoti Madsolas Jōns par stāstu krājumu "Aus-

mas zemē", Jāns Klīdzējs par stāstu krājumu "Gājputnu dzīsmē" un Viktors Mundurs par krājumu "Stōsti".

Zinātnē prēmiju saņēma profesors dr. Boļeslavs Brežgo - par grāmatu "Latgolas pagōtne I" - pirmo godalgu un par pētījumiem "Latgolas inventari un generalmēreīšonas zemu aproksti" un "Latgolas vēstures materiāli I" - otro.

Praktiskās zinībās piešķirtas divas otrās godalgas. Tās saņēma agronoms V. Gailums par publikāciju "Lauksaimniecības bīdreības un lauksaimniecības skūlas Latgolā" un V. Seile par darbu "Paidegogikas vēsture I".

Vērtēti bija objektīvi un pareizi. Šie darbi, ja runājam par beletristiku, arī ir tas labākais un vērtīgākais, ko devusi latgaļu literatūra un zinātne.

Par konkursā godalgotajām dzejas grāmatām - triju dzejnieku trim krājumiem - uz vispārējās latgaļu dzejas ainas fona var sacīt - tas bija jauns vārds.

Līdz tam, t i., līdz 30. gadu beigām, latgaļu dzeja atstāstijās savas novēlotās nacionālas atmodas tradīcijās. Tur bija tautiska jūsmošana, sirsnība, naivas pamācības. Nedaudzie spilgtākie un talentīgākie latgaļu dzejas pārstāvji - pārāgri mirušais Aleksandrs Adamāns ar publikācijām periodikā, modernais Augusts Smāgers, Augusts Eglājs, Aleksandrs Garančs katrs ar vienu grāmatu daudz neko grozīt šai ainā nebija spējuši.

Tagadējie dzejnieki - tie, kas piedalījās un tika godalgoti šai konkursā, - Madsolas Jōns, Marija Andžāne un Marta Skuja - bija radijuši jaunas kvalitātes. Te pirmo reizi latgaliski rakstītā dzeja bija tāda, kādai dzejai jābūt: tā izteica autora subjektīvu pārdzīvojumu gatavā, varīgā, varošā mākslinieciskā formā.

Madsolas Jōns parādījās kā meteors pie latgaļu literatūras debesīm ar 40. gadu publikācijām "Olūtā" un grāmatā. Tā bija spēcīga, mākslinieciski augstvērtīga dzeja, kas pārsniedza iepriekšējās dzejas līmeni, bet sasniegumi prozā nebija zemāki par jau esošajiem.

Šai dzejai raksturīga neparasta tēlainība, daudzpusīgs saturs, savdabīgi tēli, netradicionāli salīdzinājumi. Jūtams, ka autors orientējas Eiropas dzejā. Te nav ne vismazākā provinciālisma. "Lynu zīdi" ir prāvs krājums. Bet ārpus tā palika vēl daudz dzejoļu, būtībā otrs krājums, kas tā arī neieraudzīja dienas gaismu.

Ieskatam Madsolas Jōņa daiļradē - dzejolis "Muna Dzintine" no krājuma "Lynu zīdi" (1943):

Ir nataisneigi - latgaļam
Ligt runāt dzymtā mēlē,
Kas kuršam, sēļam, zemgaļam
Tik vīnmār lobu vēleļj.

Men prētā seņči varoni,
Kas godu symtus gorus,
Šū vysu zemi glōbdami,
Ar reitim vede karus.

Un, tautai vōrdū dādama,
Šei cilts kai pyrmā beja.
Men lita nesaprūtama:
Ņyu citi par jū smeļās.

Pi Aivikstes vys nasabeidz
Šei zeme, kas maņ mōte,
Pat jyuras krots vāļ mani sveic
Tai pat kai azars mōj te.

Jo Gauju, Ventu, Ņelupi
Es gorā - rūkom skaunu,
Skaut Iču, Dubnu, Rēzekni
Tod naturu par kaunu.

Es milu mōsom sadolu:
Ikkotrai trešā daļa.
Voi pretmilu es daboju?
Tei mōsu breivō vaļa.

Marijas Andžānes krājums "Dzeiveibai" konkursam tika iesniegts rokkrastā un tā arī netika iespiests. 1951. gadā ASV iznākušajā M. Andžānes dzejoļu krājumā "Namīra vārtūs" ir daudz lielajai dzīvības tēmai veltītu dzejoļu. Ir pamats domāt, ka vismaz daļa no tiem bijusi paredzēta šai 1943. gadā, bargajos kara apstākļos, rakstītajai grāmatai. Iespējams, arī dzejo'is "Dēgsme":

Kai svece vērs Divmōtes oltora.
 Tai muna dzeiveiba pleivoj -
 Kai līsmē vērs dzimtines oltora.
 Par tautu, kas Latgolā dzeivoj.

Šī talantīgā dzejniece, dziļi izjustās dzimtenes mīlestības un filozofisko pārdomu piepildītās, mākslinieciski izslīpētās dzejas meistare, "latgaļu lirikas skanīgākā lektīgala", kā viņa nereti tikusi dēvēta, vēlāk sarakstījusi vēl vairākus dzejoļu krājumus un trīs romānus. Marija Andžāne mirusi Ņujorkā 1988. gada 26. decembrī.

Martas Skujas - istajā vārdā Valērijas Munduras - dzeja atrodama latgaļu periodikā kopš 1936. gada. Viņas agrīno darbradi M. Bukšs raksturo šādi: "Tōs beja dažādi eisi, napretenciozi panti, kurūs jei epigramu veidū izsacēja sovas atziņas vai arī daudzynōja savu aizgājušās dīnu atmiņas."

Bet tad šīs dzejnieces dzīvē n dzejā iestājās krass lūzums.

1941. gada bēdīgi slavenajā 14. jūnijā deportēja viņas vīru - rakstnieku Viktoru Munduru. Dzejniece bija dziļi ievainota, satriekta. Viņa apklusā uz pāris gadiem. Bet tad, kad 1943. gadā viņas kokle ieskanējās no jauna, tajā bija vairs tikai viena stīga. Tās bija sāpes un neziņa par projām aizvesto vīru, sāpes par pārrauto mīlestības pavedienu, kā arī sāpes un neziņa par savu un savas tautas turpmāko likteni.

Krājumā apkopota ļoti drūma, smaga un sāpīga - dziļi izjusta un stilistiski noskaņotā dzeja. Tur skan tikai bēdas, sāpes un atmiņas:

Tu gāji vēja pusē.

Bet tagad:

Saškelta kai šķila dzeiv' vyss,
Un raupi raiseits tys, kas myužam saisteits
bejis.

Un:

yss sōp. Vyss vinā mozgā sējis.
Ni aizskarams, ni vaļā raisems vairs.

Un pat tik ārkārtīgi drūmi vārdi:

Es eju ar kopu sirdī..

Vācu okupācijas laikā Marta Skuja (šis ir viņas vīra literārais pseidonīms, ar ko viņš parakstīja savus kritiskos un publicistiskos rakstus) strādāja Vl. Lōča izdevniecībā par sekretāri un visnotaļ veicināja "pavasara palus" latgaļu rakstniecībā. Laikabiedri stāsta, ka kopš vīra aizvešanas neviens un nekad neesot redzējis viņu pasmaidām.

Pirmais pabeigtais un grāmatā izdots latgaliešu romāns ir Norberta Neikšānieša "Myura kolns" (1943). Tā autora īstais vārds - Norberts Trepša no Neikšāniem. Pirms kara viņš studēja jurisprudenci Latvijas Universitātē, kara gados bija "Latgolas Bolsa" redaktors, pēc kara dzīvoja emigrācijā. Tur studēja teologiju un ilgu laiku bija garīdznieks ASV. Ievērojams fabulu rakstnieks.

"Myura kolns" ir viņa pirmais lielākais darbs. Vienlaikus tas ir arī izcils sasniegums latgaļu literatūrā.

Šī romāna darbība risinās divos plānos. Pirmais ir tagadne, šodiena, Latvijas Republikas laiks, droši vien - trīsdesmito gadu beigas. Filozofijas students Juris uz dzimto Latgali atvedis savu draugu, arī studentu, Artūru un izrāda viņam dzimto Sāklōnu ciemu pie Anzviņu ezera, skaisto apkārtni, Mūra kalnu, iepazīstina ar ciema iedzīvotājiem, ar savu līgavu Mariju un viņas piederīgojiem. Marijas vectēvs Jōps stāsta jauniešiem par Jura vecvecāku Jura un Māras mīlestību, par viņu grūto, bet skaisto mūžu. Šis vēstījums veido romāna kodolu un galveno saturu. Te ietverta Latgales ciema dzīve 19. gs. beigās ar smalki aprakstītām turienes tradīcijām,

tikumiem, sadzīvi un paražām. Te izveidojušās ļoti netrādicionālas attiecības ar muižu - Anzviņu muižnieku Bortagu jaunākā atvase Marija iemīlas Juri un aiziet no muižas un muižniecības, kļūstama par Jura sievu un zemnieci. Tagad viņu sauc Māra (Mōra), un viņas mūžs paiet smagā darbā, bet ir piepildīts ar rūpēm un mīlestību.

Romānā varbūt atrodamā viena otra psiholoģiski varbūt vājāk motivēta vieta, taču kopumā darbs ir spēcīgs un interesants.

Čenču Jezupa romāns "Piters Vylāns" (1943) ir otrais prozas darbs, kas konkursā izpelnījās pirmo vietu. Arī tas ir visnotaļ ievērojams darbs latgaļu literatūrā.

Tā autors - Istaajā vārdā Jezups Kindzuļš - ir agronoms un sabiedrisks darbinieks, publicists. Šo lieldarbu (461 lpp.) autors rakstījis varbūt visu mūžu. Šķiet, tas ir 30. gadu darbs - to iespējams secināt pēc stila, pēc dažām darbā minētajām reālijām, pēc tā, ka autors, būdams sabiedrisks darbinieks un pēc izglītības agronoms, dažviet it kā polemizē ar K. Ulmani. Taču romāna darbība visnotaļ risinās latgaļu nacionālās atmodas laikā, t. i., 20. gs. sākumā, tūlīt pēc 1905. gada revolūcijas. Students revolucionārs Piters Vylāns pēc revolūcijas sakāves slēpjas no žandarmērijas vajāšanas tālā Latgales nomalē. Tur viņš sāk dedzīgi propagandēt nacionālās atmodas idejas, cīnās par visu latvisko, skolā bērniem māca latviešu valodu, folkloru, tradīcijas. Šim censonim jācīnās ar divām nopietnām pretstrāvām - pārkrievošanas un pārpoļošanas tendencēm. Pārkrievošanu varmācīgi uzapiez valdība, tauta to nepieņem, un tādēļ pret to cīnīties ir vieglāk. Pārpoļošanai latgalieši pakļaujas brīvprātīgi, daudzi paši tiecas pēc poļu gara, uzskatīdami to par kaut ko smalkāku, un pret to cīnīties ir daudz grūtāk.

Šis darbs nav dinamisks un saistoši, intrigējoši uzrakstīts, taču tam ir liela kultūrvēsturiska nozīme. Latgales nacionālās atmodas izpētei tas ir nepārvērtējams autentisks materiāls.

Sarežģīta un interesanta ir šī darba tapšanas vēsture. Jezups Kindzuļš 1941. gadā strādās Daugavpils cietumā, tur tika mocīts, spīdzināts un nogalēts. Brīnumainā kārtā viņam pirms nāves izdevās no cietuma izsūtīt zīmīti, ka viņa dārgākā un vērtīgākā manta atrodas paslēpta - tādā un tādā ielā un namā. Zīmītes atradējs tiešām sameklēja šo ielū un namu un norādītajā vietā atrada avīzē ietītu milzīgu aprakstīta papīra blāķi. Par laimi, atradējs bija tik gudrs, ka neizpēja un neizkurināja šo papīru, bet aiznesa to Vladislavam Lōcim, un rezultātā radās šī grāmata. Pēc iznākšanas to lasīja un par to runāja visa Latgale.

Trešo vietu konkursā izpelnījās trīs stāstu krājumi. Tie ir Madsolas Jōņa "Ausmas zemē" (1944), Jōņa Klīdzēja "Gōjputnu dzīsmā" (1944) un Viktora Mundura "Stōsti" (1943)

Madsolas Jōņam un Viktoram Munduram tas ir pirmais un arī pēdējais stāstu krājums. Kā jau minēts, abi rakstnieki tika deportēti.

Jānim Klīdzējam tā bija pirmā grāmata, kam sekoja ļoti populārais jaunatnes romāns "Jaunieši" (1943) un pēc tam vesela virkne emigrācijā izdotu darbu. Tēgad Kalifornijā dzīvojošais rakstnieks ir viens no ražīgākajiem un spēcīgākajiem latviešu rakstniekiem trīmdas apstākļos.

Minētās trīs grāmatas ar savām idejiskajām un mākslinieciskajām kvalitātēm un lielā mērā arī sižetiski ir līdzvērtīgas. Tām blakus var stāties Alberta Sprudža stāsti, arī Marijas Andžānes garstāsts "Orōjdāls", kas publicēts "Olūta" 4. krājumā. Visi minētie darbi kopumā veido ļoti tipisku Latgales stāstniecības ainu 30. gadu beigās, 40. gadu sākumā, tādēļ tikš aplūkoti vienkopus.

Darbības fons ir 30. gadu Latgales lauki. Centīgs jauneklis visiem spēkiem pūlas iegūt izglītību, tikt pie gara gaismas. Kad tas kaut oik ir paveicies, viņš sāk racionāli saimniekot, tiek pie zināma materiāla nodrošinājuma, izmācās par skolotāju vai pat par inženieri. Nereti viņam palīdz kāda skolotāja, kas pati ir grūti cīnījusies par izglītību. Tad

abi kopā šie apgaismotie cilvēki visiem spēkiem pūles veicināt pagasta, savas apkārtnes, sava novada garīgo un materiālo uzplaukumu: modernas lauksaimniecības tehnikas ieviešanu, grāmatu izplatīšanu, dziesmu dziedāšanu un teātra spēlēšanu.

Protams, šai formulai ir varianti. Taču kopumā - tā ir tieši tāda: oaur grūtībām augt pašam, celt, vilkt sev līdzī citus - brāļi, māsu, draugu, kaimiņu, veidot dzīvi. Tas viss aprakstīts detalizēti un pārliecinoši. Shematiskais kopsavilkums nenozīmē, ka šī literatūra būtu vienveidīga, seusa un garlaicīga. Nē - tā rāda patieso dzīvi un tās aktualitātes.

Stāstu varoņiem raksturīga morāla skaidrība, jūtu tīrība un noturība. Domājams, ka augstos morāles principus lielā mērā nosaka tas, ka šī literatūra ir visnotaļ katoliska. Katoliskā, kristīgā ideoloģija ir stipri jūtama, taču nav uzbāzīga, netraucē.

Karš, vācu okupācija, arī 1940.-41. gada notikumi latgaļu 40. gadu literatūrā ir ienākuši ļoti minimāli. Dzejā - deportācijas izraisītās sāpes un izmisums M. Skujas darbos, dažos M. Andžānes dzejoļos; kara tematika, atribūtika, atsevišķas reālijas - piemēram, kāds vācu zaldāts vai virsnieks, kāda piezīme par pašreizējo bargo laiku, kāds vācu naudas vienības apzīmējums - parādās dažos prozas darbos, taču kopumā ļoti maz.

Vācu okupācijas laikam un apstākļiem beidzoties, daļa latgaliešu rakstnieku devās trimdā un tur pamazām atsāka literāro dzīvi. Vl. Lōča izdevniecība tur izdeva 125 latgaļu grāmatas.

Latgalē sākās jauns - šoreiz 50 gadu ilgs - drukas aizliegums, kas tika pārtraukts 1989. gadā, iznākot žurnālam "Katoļu Dzeive". 1990. gadam paredzēts izdot "Latgaļu kalendāru". Tie ir pirmie pavasara vēstneši. Cerams, ka jaunā, pašreizējā latgaļu nacionālā atmoda ies kopsolī ar visas Latvijas atmodu.

Inese TREIMANE

KĀRLIS SKALBE UN "LATVJU MĒNEŠRAKSTS"

".. vācu okupācijas laikā rakstnieki, kas atradās okupētajā teritorijā, nav uzrakstījuši nevienu kaut profesionālu uzmanību piesaistošu darbu, nav iznākusi neviens kaut cik talantīgi uzrakstīta grāmata. Pagrimums un trūdēšana raksturo tās nedaudzās grāmatas, kas it kā ārpus laika un telpas uzrakstītas okupētā Latvijā. Neīstais, nevērtīgais saturs izpaužas arī formā, kas kļuvusi kroplīga, stils kļūvis neveikls un apstrādājums rupjš. Latviešu rakstnieki okupācijā zaudēja pat vienkārši profesionālo prasmi un pilnīgi diskvalificējās."

Tas ir fragments no V. Lāča runas, atklājot latviešu kultūras dekādi Maskavā 1948. gadā, un tas spilgti raksturo tendenci, kas valdīja kultūras procesa vērtējumā - tā bija vulgarizēta, ļoti tieša sabiedriski politisko apstākļu attiecināšana uz mākslas perādībām. Un tādēļ šajā gadījumā, domājams, V. Lāča personībai nav principiālas nozīmes - viņš bija tikai Valsts politikas, augstāko direktīvo norādījumu rups. Vācu okupācijas laika literārās aktivitātes tādējādi ieguva pavisam viennozīmīgu novērtējumu - fašistiskās propagandas pēspārnē labas literatūras nebija, jo vienkārši nevarēja būt. Domājot par šo un citiem sarežģītiem vēstures posmiem un to turpmāko izpēti, nākas saskarties ar metodoloģiska rakstura problēmu - kā veikt kultūras procesa periodizāciju, nepazaudējot tā kontinuitāti, nesaskaldot to atsevišķos izolētos, ar sabiedriski politisko apstākļu maigu nožogotos segmentos. Pašlaik attiecībā uz okupācijas laiku šāds pārrāvums ļoti jūtams, ja paskatāmies kaut dažu nozaru pētniecisko un izziņas literatūru - "Latviešu literatūras kritika", periodisko izdevumu rādītājs, P. Zeiles "Estētiskā doma Latvijā", I. Kiršentāles "Latviešu romāns" - visi šie un vēl citi darbi hronoloģiski apraujas pie 1940. gada sliekšņa.

Interesantu liecību par okupācijas gadu literāro procesu,

teātra, mūzikas un tēlotājmākslas aktualitātēm sniedz Kārļa Skalbes vadītais "Latvju Mēnešraksts". Kāda tad bija šī periodiskā izdevuma vieta un loma tautai tik dramatiskajā, mākslas pastāvēšanai problemātiskajā laika posmā? Mēģināsim to analizēt saistībā ar Kārļa Skalbes radošo personību un viņa mākslas principiem.

Jau tūlīt pēc Rīgas okupācijas - 1941.g. 2. jūlijā - vācu iestādes ķeras pie Latvijas sabiedriskās dzīves vadības pārprofilēšanas. Uz bijušās Mākslas lietu pārvaldes bāzes tiek izveidots t.s. Pašpārvaldes departaments, kas ar 4. jūliju tiek nominēts kā Mākslas un kultūras lietu direkcija, 8. jūlijā pārdēvēts par Mākslas un sabiedrisko lietu pārvaldi, 6. novembrī - par Kultūras un mākslas departamentu. Ar 1942.g. 1. februāri tiek izveidots Kultūras un sabiedrisko lietu departaments, kas pakļauts Latvijas Iekšlietu ministrijas ģenerāldirekcijai, un no 1943.g. 8. jūnija tās nosaukums ir Mākslas un sabiedrisko lietu departaments. Neatkarīgi no vairākkārtējām pārdēvēšanām šīs iestādes struktūra un uzdevumi palika nemainīgi. Tās pienākumos ietilpa dažādu Latvijas sabiedriskās dzīves nozaru darbības koordinācija un uzraudzība. Galvenie virzieni - teātra un mākslas, biedrību dzīves, preses, izdevniecību darbs. Kā atsevišķa struktūrvienība tika izdalīta informatīvā nodaļa.

Līdz 1943.g. 1. janvārim par šī departamenta direktoru strādāja Edmunds Puksis, pēc tam viņa vietā tika iecelts Žanis Unāms. "Latvju Mēnešraksts" bija šī departamenta izdevums. Tomēr, paturot vērā šo pakļautību un atkarību, arī dubultcenzūras apstākļus, domājams, nevajadzētu izdarīt pārsteidzīgus secinājumus par mēnešraksta lomu un raksturu. 1980.g. 15. janvāra "Ciņā" K. Vilka rakstā "Noskaidrojot patiesību", kopumā atzinīgi vērtējot Skalbes mākslu un atzīstot, ka "Skalbe pat vairījies no kļēji fašistisko kļaidātāju piesaistīšanas žurnālam", "Latvju Mēnešraksta" loma tomēr tiek vērtēta kā visai mizerabla un tam piešķirta vienīgi marionetes loma vācu SD provokatoriskajos propogandas mērķos. Nepieņemams raksta au-

toram šķiet viedoklis, ka "Latvju Mēnešraksts" būtu varējis "saglabāt latviešu demokrātiskā literārā procesa nepārtrauktību, kaut vai nosacīti". "Latvju Mēnešraksts" nekādi nevarēja veicināt demokrātisko kultūras tradīciju saglabāšanu. Gan otrādi - iegrūda pat godīgus cilvēkus nepelnītā kvislinga kaunā." Tātad, saprotams, arī Skalbe līdz ar to tiek apzīmogots ar kolaboracionisma zīmogu. Un vēlreiz citāts - gandrīz 1948. gada paraugu kopija: "Diezgan apšaubāmas būs tās vērtības, ko izdosies izcelt no okupācijas gados ruinētās latviešu kultūras lūžņu kaudzes."

Jākonstatē gan, ka šis raksts ir vienīgais, kurā kaut cik izvērstā formā parādās šādi apvainojumi "Latvju Mēnešrakstam" un tā redaktoram. Izdevumā "Latviešu literatūras darbinieki" - tikai viens lakonisks teikums: "Skalbe sadarbojās ar okupācijas varu, vadīdams "Latvju Mēnešrakstu"." Valodas un literatūras institūta "Literatūras vēstures" 6. sējumā atrodama tikai viena frāze, kurā, kaut arī "Latvju Mēnešraksts" netiek pieminēts, acīmredzot var ietilpināt arī tā vērtējumu: "Atšķirībā no "tīras" mākslas, estētisma tendenču un buržuāziskā nacionālisma ideoloģijas piesātinātajiem fašistiskās Latvijas literārajiem žurnāliem "Karogs" sāka nostāties uz sociālistiskā reālisma ceļa, cīnījās pret bezidejiskumu un formalismu." Šajā isajā frāzē, kas arī uzskatāmi apliecina kultūras procesa kraso skaldījumu "viņu" (tātad nevērtīgajā) un "mūsu" (tātad vērtīgajā) kultūrā, ir vismaz divi mīti - sociālistiskais reālisms un fašistiskās Latvijas literārie žurnāli. Taisnības labad jāteic, ka "Latvju Mēnešraksts" bija okupācijas gadu vienīgais literārais vai - pareizāk - mākslas un literatūras jautājumiem veltītais žurnāls.

1979. gadā K. Skalbes simtgades sakarā "Karoga" 11. un 12. numurā parādās vairāki nopietni raksti, kuros nav noklusēts arī "Latvju Mēnešraksta" jautājums (iepriekš pieminētā "Cīņas" publikācija būtībā oponē tieši šiem rakstiem), - V. Anciša sagatavotais materiāls "Kārlis Skalbe Kārļa Egles piezīmēs" un I. Bērsona "Gājējs vasarā". Pēdējais pievēršas

Skalbes literārajai un sabiedriskajai darbībai 20., 30. un 40. gadu posmā. Abos materiālos atklātas sarežģītās attiecības, kas dzejniekam veidojās gan ar neatkarīgās Latvijas valdību, gan ar vācu okupācijas varas iestādēm.

V. Ancītis "Latvju Mēnešraksta" sakarā raksta: "Iespēju robežās viņš (Skalbe. - I.T.) lūko žurnālu vadīt tā, lai tas saglabātu savu tīri literāro un kulturālo ievirzi un neklūtu par okupantu un pašmāju fašistu propagandas tribīni. Taču ne vienmēr tas Skalbem izdevies."¹ Līdzīga doma arī I. Bērsonam: "Visu "Latvju Mēnešraksta" komplektu pārlūkojot, var redzēt, ka K. Skalbe kā galvenā noteicēja figūra centies (ne vienmēr tas izdevies) īpaši nekalpot okupācijas varai, taču ne vienmēr pietiekami izvērtējis politisko notikumu pamatlinijas, ir atbalstījis (tieši vai netieši) dažu tādu darbu, kas tomēr kalpo konjunktūras politikai."²

Interesanti, ka pat A. Upīts savā grāmatā "Bezsaules noriets" (1967), kurā pamatīgi nostrotēta latviešu buržuāzija, tās literatūra Latvijā un vēlāk emigrācijā, pret K. Skalbi tomēr izturējies iecietīgi: "K. Skalbe ar savu "Latvju Mēnešrakstu" un tā līdzstrādnieku saimi klusi un ražīgi dzīvoja atsevišķā Dzintarjūras piekrastes romantisma rezervātā."

A. Upīts runā par K. Skalbes mēnešraksta "bezgala miermīlīgiem daiļrakstiem un tikai visklusākā pasaules nostūrī iespējamo lirisko estētiku": "Protams, pavisam bez kādas dubļu saujas uzšļāciena marksismam un komunismam skaistkritikas romantika iztikt nevarēja, bet lielu brēku celt zāles dvašas redaktors nepielaida. Cieša, vismaz norunāta ticība ziedošās ulmaniskās Latvijas turībai pasargāja žurnāla dalībniekus arī no aizgrābīgas jūsmošanas par okupācijas režīmu, kas taču pasargāja individuālo dievzemīti no kolektīvās briesmonības."³

¹ Karogs. - 1979. - Nr. 11. - 160. lpp.

² Turpat. - Nr. 12. - 154. lpp.

³ U p ģ t s A. Bezsaules noriets. - R., 1967. - 52. lpp.

Ja iztinam šīs A. Upīša frāzes no daiļrunīgajiem stila pušķojumiem un ignorējam viņa augstprātīgi nievīgo toni, tad varam atrast domu par Skalbes redaktora pozīcijas noteiktību un žurnāla faktisko neitralitāti. Un tas, šķiet, nav tik maz - okupētas teritorijas nacionālo "aboriģēnu" kultūrai tā ir maksimālā iespējamā pretošanās forma, kas neizsauc varas iestāžu tūlītējas represīvas sankcijas.

Ideja par literāra žurnāla izdošanu rodas 1941.g. rudenī. Skalbes kandidatūru atbildīgā redaktora postenim izvirza Mākslas un sabiedrisko lietu departament. direkcija. Šo izvēli noteica, protams, Skalbes popularitāte, kas varēja būt laba izkārtne un nodrošināt augstu prestižu jebkurai pasākumam. Skalbe priekšlikumu pieņem. Kas noteica šo rakstnieka soli? Te minami vairāki apstākļi. Pirmkārt, tā ir K. Skalbes ievērojamā pieredze žurnālistikā - viņš ir bijis žurnālu "Kāvi" (1906), "Piesauļe" (1928-1935) un laikraksta "Rita Vēstnesis" (1910) redaktors, žurnāla "Varavīksne" (1916) un laikraksta "Jaunākās Ziņas" (1922-1940) literāro nodaļu vadītājs, laikraksta "Dzimtenes Vēstnesis" redakcijas loceklis (1914-1915) un dažus mēnešus iznakušā literārā žurnāla "Laiks" redaktors un izdevējs (1917). Īpaši jāpiemin kāda zīmīga sakritība - arī 1918. gada Latvijas okupācijas apstākļos K. Skalbes un A. Krodera vadībā Valkā sāk iznākt tobrīd vienīgais literārais mēnešraksts "Jaunā Latvija". Otrkārt, Skalbes uzmanības lokā visu mūžu atradās rakstnieka profesionālā tētes jautājums. Līdzīgi Rainim, arī Skalbe ir pārliecināts, ka rakstniekam jānodrošina visi apstākļi, lai viņš varētu eksistēt tikai ar savu literāro darbu. Tādēļ Skalbe ne vairās apelēt pie sabiedrības sirdsapziņas, 1910. gadā publicēdams "Dzimtenes Vēstnesī" rakstu "Latviešu māksla un latviešu aristokrātija", kas izraisa asu polemiku un parāda latviešu sabiedrības pārlieko smalkumu jautājumos, kas skar mākslas un materiālās sfēras attiecības. J. Vainovskis šo attieksmi ietērj īsā frāzē - "es kaunos". K. Skalbe nekaunas. Viņš nekaunas atzīt, ka latviešu rakstniekam bez tautas mīlestības nepieciešams vēl arī

eksistences materiālais nodrošinājums. Jau 1906.g. 5. novembra vēstulē A. Saulietim, apsverot domu par jauna izdevuma veidošanu, Skalbe raksta: "Ja būs nodrošināta kaut kas uz drošiem materiāliem pamatiem, tad arī ideālo pamatu netrūks, ja tikai mērķis ir ideāls. Mēs esam palikuši jau tik demokrātiski, ka sākam kaunēties [jau?] no kapitāla, ja tas vajadzīgs mūsu kultūras mērķiem."⁴

Respektīvi, Skalbe uzskata par nepieciešamu izmantot katru iespēju, kas veicinātu latviešu rakstnieku raudošo attīstību un dotu izdevību mierīgam profesionālam darbam. Un, visbeidzot, treškārt, kā apliecina dzejnieka dzīvesbiedre L.Skalbe, "Latvju Mēnešraksta" vadību dzejnieks uzņēmies vienīgi ar noteikumu, ka tajā netiks ievietoti politiski raksti. Nepazīstot Skalbes personību, to varētu uzlūkot par romantiska, nepieredzējuša seppotāja naivumu. Domājams, ka par okupācijas iestādēm un varasviru žēlastību Skalbem nekādu ilūziju nebija. Bez aiz šī šķietami maigā, mierīgā un liriskā dzejnieka čaulas slēpās personība ar ārkārtīgi nepadevīgu mugurkaulu. Skalbe ir viens no tiem latviešu kultūras darbiniekiem, kam patiesi izdevies nosargāt savu garīgo suverenitāti jebkuros apstākļos. Māksles un politikas attieksmju problēmas risinājumā Skalbe nekādā ziņā neatbalstīja domu par mākslas pakārtotību vai pakļautību. Jau 1906. gadā, parakstīdams "Dzelmes" grupas deklarāciju, Skalbe un arī pārējie tālaika jaunie literāti protestēja tieši pret mākslas politizācijas tendenci, rakstnieka radošās individualitātes ierobežošanu. Domājams, ka šis protests jāsaprot ne kā mākslinieka vēlēšanās būt brīvam no sabiedrības (kas vispār ir neiespējami), bet gan - būt brīvam no jebkādu sabiedrības spēku, grupu vai virzienu diktāta. Laikmeta, sabiedrības un mākslinieka savstarpējo attieksmju raksturojumam bieži tiek lietots Ž.P. Sarta ier-

⁴ RLMVM, inv. Nr. 47818.

viestais angažētības jēdziens, ar ko saprotama jebkura indivīda (tātad arī mākslinieka) sociāli vēsturiskā atbildība un līdzdalība sava laika norisēs. Pēc Ž.P. Sartra ieskata, cilvēks principā nevar būt nomaļš vērotājs, un pat apzināta neiejaukšanās būtībā arī ir angažētības forma. Citiem vārdiem sakot, arī attieksmes trūkums ir attieksme. Arī neitralitāte var būt cīņas vai vismaz opozīcijas veids.

K. Skalbes būtībai bija svešs jebkura veida autoritārisms neatkarīgi no tā, vai tas būtu austrumu, rietumu vai pašmāju izcelsmes. Pēc 1934.g. 15. maija apvērsuma Skalbe skeptiski raugās uz valsts demokrātijas attīstību. Viņš kļūst sabiedriski pasīvāks, aiziet no sociālajām aktivitātēm. Jau 1921. gadā viņš ir saskatījis, ka valstī "ieviesies jau personu kults" un notiek pašslavināšanās, ka Zemnieku savienības irī savus nopelnus palielina "ne sprīžiem vien, bet arī šinām. Kad tik nu nenāktu vēsture ar savām šķērēm un nenogrieztu šīs pašuzslavas."

Skalbes demokrātisma ideāls, kas tieši izpaužas viņa "Mazajās piezīmēs", runās Satversmes sapulcē un Saeimā, netieši atklājas arī viņa mākslā - daudzkārt pieminētajā, bet grūti atšifrējamajā vienkāršībā, kuras dziļākās saknes, šķiet, meklējamas folklorai tuvā pasaules uztveres sinkrētismā, kas jau pats par sevi izslēdz jebkuras parādības pretstatīšanu citai, pacelšanu tai pāri. Ņemot vērā visus šos apstākļus, ir pilnīgi skaidrs, ka Skalbes piekrišana uzņemties okupācijas iestāžu sankcionēta izdevuma vadību, nekādā ziņā nebija ne sadarbošanās, ne vēl jo mazāk - izkalpošanās motīvu nosacīta. Skalbes mērķis acīmredzot bija uzturēt dzīvu latviešu literatūras procesu, ļaut realizēties rakstnieku garīgajām potenciēm, kas savukārt palīdzētu stiprināt tautas pašsaglabāšanās tonusu. Neapšaubāmi, savu reputāciju Skalbe pakļāva sitienam. Pēc laikabiedru (J. Rudziša, znota R. Legzdiņa) atmiņām, latviešu sabiedrībā eksistēja arī neapmierinātība ar Skalbes rīcību, un, kā liecina jau pieminētie autori, tieši uz latviešu denunciāciju pamata par "Latvju Mēnešraksta" mēreno virzienu un

atsevišķu publikāciju it kā anglofilo ievirzi (Skalbes dzelols "Pie jūras loga" mēnešraksta 1. numurā) Skalbe tiek pratināts vācu drošības policijā Reimersa ielā. Diemžēl jāteic, ka meklējumi arhīvos nav devuši dokumentālu apstiprinājumu šādu denunciaciju eksistencei un arī Skalbes pratināšanas faktam. Lai gan pēdējo, domājams, apšaubīt nav iemesla.

Skalbe vada "Latvju Mēnešrakstu" visu tā iznākšanas laiku - no 1942.g. janvāra līdz 1944.g. jūnijam. A. Grigulis Skalbem veltītajā jubilejas rakstā apgalvo, ka Skalbe vadījis mēnešrakstu tikai kādu laiku un "drīz vien viņu šajā postenī nomaina cita, fašistiskajiem okupantiem piemērotā kandidātūra".⁵ Tiesa, 1943.g. aprīlī rodas saspīlēta situācija, it kā tiek gatavots jauns redakcijas sastāvs, bet, kaut arī Skalbe ir atraidījis dažus propagandas materiālus, tomēr šajā postenī viņš tiek atstāts. No pirmās redakcijas kolēģijas - J. Veselis, J. Rudzītis, L. Liberts - līdz žurnāla pēdējam numuram kopā ar Skalbi strādā vienīgi L. Liberts. 1943.g. aprīlī tiek atlaists J. Veselis, un viņa vietā redakcijā darbojas bijušais Rēzeknes tautskolu inspektors Jānis Andrupis. 1944.g. februārī aiziet arī J. Rudzītis. Kā liecina arhīvā saglabājušās preses darbinieku personas aptaujas anketas, 1943.gadā "Latvju Mēnešraksta" līdzstrādnieki ir I. Leimane, V. Strēlerte, A. Erss. Vēl 1944.g. 20. jūnijā ir izpildīta anketa par "Latvju Mēnešraksta" darbību 1943. gadā bez jebkādām pazīmēm par šī žurnāla izdošanas pārtraukšanu.

Daudz interesantu liecību par Skalbi un "Latvju Mēnešraksta" veidošanu sniedz Jāņa Rudziša atmiņas "Kārlis Skalbe vācu gadā" (pirmpublic. - Laika Mēnešraksts. - 1955. - Nr.4). K. Skalbe uzskatījis, ka darbs nav jāsskalda pa atsevišķām nozarēm - literatūras, mākslas, mūzikas, kritikas -, bet žurnāls jāveido kopīgās pārrunās. Skalbe pats aktīvi piedalījies manuskriptu sagādē, korektūru lasīšanā, maketa apspriešanā.

⁵ G r i g u l i s A. Kārlis Skalbe // Karogs. - 1979. - Nr. 11. - 147. lpp.

Savdabīgs ir bijis Skalbes darba stils - viņš absolūti vairījies no jebkādas birokrātijas, pat visnevainīgākajā formā, serunas ar autoriem pārceļot uz savu dzīvokli, kafejnīcām, ielu, tāpēc redakcijas istabā (sākumā - fon Platenberga gatvē (tag. Kirova ielā), vēlāk A. Hitlera (tag. Ļeņina) ielā) redaktori praktiski nav uzturējušies. Izskatot visus 30 mēnešraksta numurus, nav atrodams neviens materiāls ar klaji profašistisku ievirzi. Vienīgais raksts ar politisku nokrāsu, kura ievietošanas iniciatīva pieder vācu iestādēm - par hitleriskās Vācijas inženieri un autoceļu būvētāju Frici Totu. Taču tas, pateicoties Pauļa Teikmeņa korektajai pozīcijai, faktiski uztverams pilnīgi neitrāli informatīvi. Pārmēģinājumi varētu izpelnīties arī Hitlera ģimenes ievietošana mēnešraksta 1. numurā, tomēr būtu visai naivi uzskatīt, ka okupētajā teritorijā būtu bijis iespējams iztikt bez jebkādas, kaut formālas savu "labvēļu" pagodināšanas. J. Rudzītis raksta, ka vienīgais veids, kādā redaktors atradis par iespējamu protestēt, ir bijis paraksts zem šī attēla: "Lielvācijas vadonis Ādolfs Hitlers." Tādu parakstu ieteica Skalbe, lai demonstrētu, ka Hitlers ir tikai pašu vāciešu lieta, gar ko latviešiem nav daļas.⁶ Šī epizode var likties nenozīmīga un pat komiska, tomēr, šķiet, katrs, kas strādājis kādā redakcijā kaut mūsu pašu miermīlīgās sociālistiskās cenzūras apstākļos, zinās, cik nopietnas sekas var būt nespdomīgai redaktora iniciatīvai, kādu nozīmi reizēm var iegūt atsevišķa vārda vai frāzes izvēle. Starp citu, nevienā no nākamo gadu aprīļa numuriem neparādās A. Hitleram veltīti materiāli, kaut arī Hitlera dzimšanas diena pieder pie tām "vēsturiskās atceres dienām", kas ar ģenerālkomisāra O. Drekslera 1941.g. 28. novembra pavēli ieteiktas atzīmēšanai arī Latvijas teritorijā.

Viss pārējais žurnālā ievietotais materiāls ir vairāk vai

⁶ R u d z ī t ī s J. Kārlis Skalbe vācu gadā // Starp provinci un Eiropu. - [B.v.]: Ziemeļblāzma, 1971. - 179. lpp.

mežāk veiksmīgi literāri un teorētiski, bet katrā ziņā ne politiski sacerējumi. Protams, darbos, kuros pieminēts konkrētais nesena laika posms - 1940./1941.g. Latvija, tam nebūt netiek veltīti cildinoši epiteti. Tāds, piemēram, ir Ā. Ersa stāsts "Kalnieši" 1942.g. 1. un 2. numurā. Arī atsevišķos dzejoļos atrodam šī laika zīmes - P. Ērmaņa "Aizvesto bērnu vagoni" (1942.g. 3. nr.), Andr. Eglīša "Zemdega" (1942.g. 5. nr.) un "Lūgšana" (pazīstamais "Dievs, tava zeme deg" 1943.g. 11. nr.), pašā Skalbes "Aizvestiem" (1942.g. 6. nr.). Pavisam arī pa kādai "lienētai" frāzei - piemēram, J. Veseļa rakstā "Latviešu dzeja tagadnē" (1943.g. 1. nr.) lasām, ka arī mēs, latvieši, "piederam pie Eiropas kultūras un lielās āriešu cilts".

Tomēr kopumā tas ir ikdienišķs, mierīgs literārais process, ko atspoguļo "Latvju Mēnešraksts" vai - varbūt varam uzdrošināties teikt - ko rada "Latvju Mēnešraksts". Šodien, zinot to, cik daudziem latviešiem 1941.g. 14. jūnijs izvērtās par tragisku likteņa lūzuma punktu, cik daudziem (tai skaitā arī pašam Skalbem) tieši 14. jūnijs lika apšaubīt padomju varas humānismu un vēlāk kļuva par netiešu emigrācijas dzinuli, var pat šķist pārsteidzoši, cik maz un klusināti mēnešraksta lappusēs ieskanas šīs sāpes.

Starp "Latvju Mēnešrakstā" visbiežāk publicētajiem autoriem jāmin K. Krūza, E. Stērste, V. Strēlerte, Z. Lazda, I. Leimane, J. Medenis, J. Rudzītis, J. Veselis, K. Skalbe, V. Cedriņš, J. Grīns, L. Kronberga, K. Kārklīņš. Publicējas arī J. Jaunsudrabiņš, E. Ādamsons (ar 1944.g. - Ē. Rīga), K. Štrāls, Andr. Eglītis, Anšl. Eglītis, Viktors Eglītis u.c. literāti. Dzeja un proza rāda tālāku iedziļināšanos cilvēka intimitātē, Latvijas lauku atklāsmi pozitīvisma garā. Pie interesantākajiem darbiem minami I. Leimanes romāns "Vilkaču mantinieci" (1942.g. 1.-12. nr.), J. Veseļa "Latvju teiksmu" cikls - abi 1944.g. saņem Kultūras fonda godalgu.

Daudz vietās ierādīts rakstiem par kultūrvēsturiskajiem jautājumiem - Art. Bērziņa "Par Rūd. Blaumani" (1942.g. 1.nr.),

K. Kārklīņa "Rūd. Bleumapa draugi" (1942.g. 5. nr.), J. Silīņa "Kārlis Zāle", J. Grīna "Grāmatnieks Jānis Rapa" (1942.g. 5. nr.), P. Jēgeres-Freimanis "Pa A. Brigaderes pēdām Ventspilī" (1942.g. 10. nr.), A. Gailītes "Atmiņas par Andreju Pūmpuru" (1942.g. 11. nr.), E. Porukes "Atmiņas par Jāni Poruku" (1943.g. 3., 4. nr.), K. Egles "Antons Austrigš" (1944. g. 6. nr.), A. Vitola "Atmiņas par pēdējiem Saulesa mūža gadiem" (1943.g. 10. nr.) un daudzi citi.

No cittautu autoriem galvenā uzmanība saprotamu iemeslu dēļ veltīta vācu literatūrai. Literatūras un mākslas teorijas jautājumi aplūkoti Viktora Egliša rakstā "Paliekamā dzeja" (1942.g. 4. nr.), J. Grīna "Par nestrofēto dzeju" (1942.g. 10. nr.), J. Veseļa "Par romāna kompozīciju" (1942.g. 12. nr.), E. Aistara "Latviskā mēraukla" (1943.g. 8. nr.), H. Buduļa "Par "Mērnīeku laiku" tipiēm un viņu tapšanas vidi" (1943.g. 8.-10. nr.), J. Bičola "Nacionālā dzeja" (1943.g. 8. nr.), K. Kārklīņa "Reālā īstenība un literatūra", J. Andrupsa "Laikmeta noskaņas lirikā" (1943.g. 11. nr.) u.c. materiālos. Tāpat lasāmi mūzikas, tēlotājas mākslas, teātra jautājumiem veltīti raksti, jauniznākušo grāmatu un izražu recenzijas.

Daudzos materiālos manāma autoru tieksme norobežoties mākslas jautājumu specifiskā, abstrahējoties no smagā sabiedriski politiskā sloga, vēlme meklēt kopīgo, nacionālo mākslu veicinošo, transformējot šajā vienotībā visas savas cerības uz garīgo spēku saglabāšanu. Bailes no nacionālās identitātes zaudēšanas un līdz ar to pastiprināta nacionālā momenta kultivēšana - tā ir tikai saprotama reakcija uz okupācijas režīma ideoloģisko spiedienu. Netieši par literatūras uzdevumiem šādos tautai kritiskos apstākļos izsakās P. Jurevičs mēnešraksta 1943.g. 10. numurā:

"Laikos, kad dziļa miera un drošības apstākļos sabiedrība draud iesnausties garīgā inercijā, var atļauties šev lielāku brīvību un separātismu nekā brīžos, kad tauta sten zem visām iespējamām nelaimēm un tā smagi apdraudēta, kad cerība pastāvēt ir tikai, ja koncentrē visus fiziskos un garīgos spēkus

vienā virzienā un kopējām interesēm dod absolūtu pārsvēri par visu citu."

Šādu garīgā spēka uzturētāja, literārā procesa tālākvirzītāja funkciju vissmagākajos sabiedriski politiskajos apstākļos korekti un godīgi veica "Latvju Mēnešraksts" K. Skalbes vadībā.

Velta LAPACINSKA

LATVIEŠU GRĀMATMĀKSĻA HITLERISKĀS
OKUPĀCIJAS GADOS

Pētot vācu okupācijas laika grāmatmākslu, paveras daudzveidīga un mākslinieciski augstvērtīga panorāma, kas maz pazīstama un jaunākajām paaudzēm gandrīz pilnīgi nezināma. Tā ir arī grūti pieejama, jo apmēram puse mākslinieciski nozīmīgu grāmatu izdevumu vēl šodien tiek slēpta bibliotēku specfondos un bibliotēku arhīvos un tikai daļa atrodas atklātajos fondos. Šī posma grāmatmāksla maz analizēta un pieminēta latviešu padomju māksles zinātnē. To labi ilustrē konkrēts piemērs: strādājot pie monogrāfijām par izciliem grafiķiem - "Olgerts Ābelīte" (R.: Zinātne, 1978), "Jānis Plēpis" (R.: Zinātne, 1982), "Aleksandrs Junkers" (R.: Zinātne, 1988), šo rindu autore ir centusies godprātīgi atklāt visu triju mākslinieku spilgto ieguldījumu arī vācu okupācijas gadu grāmatu grafikā. Taču visspēcīgākie cenzūras labojumi ir sāpīgi skāruši izdevumu par O. Ābelīti, no turienes izsvitrojot 5 vācu okupācijas laikā ilustrētās grāmatas. Monogrāfijā par J. Plēpi savukārt svitroti 3 mākslinieka ilustrētie un iekārtotie grāmatizdevumi (to skaitā tautas dziesmu izlase "Kara dainas" un E. Virzas poēma "Straumēni"). Un tikai apcerējumā par A. Junkeru (tātad 1988.g.), arī ne bez grūtībām un ne bez cīņas, pirmo reizi latviešu padomju māksles zinātnē pieminēti visi meistara veidotie grāmatu ietērpi ar precīziem izdevumu nosaukumiem. Līdzīgs liktenis piemeklējis arī citu mākslas zinātnieku monogrāfijas un apcerējumus.

Līdz ar to visiem interesentiem iegūt pilnīgu un pareizu priekšstatu no publicētās un pieejamās informācijas par šī posma grāmatu māksli ir grūti, un pat speciālistam meklējumi jāveic, vācot ap sevi konkrēto, sākotnējo materiālu. Tātad jāapzina paši grāmatu izdevumi, 1941.-1944. gada periodika un citi avoti par šo tēmu. Svarīgus datus, faktus, skaitļus,

Jānis Plēpis. Tituls, prettituls un ilustrācijas latviešu tautsdziesmu izlasei "Kara dainas" (R.: Zelta ābele, 1943)

konkrētas ziņas var iegūt "Zelta ābeles" 1942. gada izdevumā "Das Lettische Buch". Neizstājams palīgs kā vispārīgās panorāmas, tā konkrētības izziņāšanā ir "Zemes Bibliotēkas Biļetens" - hronika, kura izdota no 1941. līdz 1943. gadam un kurā registrēti visu izdevniecību grāmatu izdevumi, norādot arī grāmatu māksliniecisko iekārtotāju un ilustratoru veikumu. Tāpat svarīgs šai ziņā ir žurnāls "Latvju Grāmatnieks", kur ne tikai hronika, bet arī atsevišķi raksti rada pārskatu, piemēram, par godalgotajiem grāmatu ietērpiem, dažādām prēmijām māksliniekiem un sniedz citas ar grāmatmākslu saistītas ziņas.

Tātad, ņemot par pamatu tikai šādu seva laika konkrēto materiālu, to empiriski savācot, turot rokās, šķūstot, pētot, šobrīd var izveidoties precīzs "skelets", kas ļauj izdarīt arī vairākus secinājumus, vispārinājumus.

Vispirms - kā apgalvo grāmatnieks Edgars Ķiploks savā rakstā par latviešu grāmatu apgādiem un sortimentu,¹ - sākot ar 1941. gada 17. oktobri, vairums 1940. gadā nacionalizēto izdevniecību tika "reprivatizēts". Šim apgalvojumam nav iemesla neticēt, jo no hronikām, dažādām grāmatu uzskaitēm, bibliotēku grāmatu kartotēkām utt. uzzinām, ka 1942. un 1943. gada gaitā grāmatas pakāpeniski sākuši izdot 47 grāmatu apgādi. Taču t ir statistika par visu grāmatniecību.

Šoreiz aprobežosimies ar to grāmatmākslu, kas saistīta ar latviešu daļlīteratūru, folkloru un bērnu grāmatu izdevumiem. No šī viedokļa mūs vairs neinteresē visi 47 grāmatu apgādi, jo to vidū ir mācību grāmatu, zinātnisku, saimniecisku, politisku, medicīnisku u.c. grāmatu izdevumi. Taču mūs var interesēt 19 grāmatu apgādi (sk. tabulu) - tie, kas posmā no 1941. līdz 1944. gadam nodarbojušies ar mākslinieciski iekārtotu

¹ Ķ i p l o k s E. Der lettische Verlags- und Sortimentsbuchhandel // Das Lettische Buch. - Rīga: "Zelta ābele", 1942. - S. 160-162.

daīlliteratūras, folkloras un bērnu grāmatu izdošanu (sk. tabulu).

Mākslinieku piesaistes ziņā aktīvākie ir bijuši apgādi "Latvju grāmata", "Zelta ābele", "Grāmatu draugs", E. Kreišmaņa, K. Rasiņa, J. Kadiļa, A. Gulbja, A. Ūdra izdevniecības, "Tautas palīdzība" un P. Mantnieka kartogrāfijas institūts.

Visplašāko mākslinieciski tērpto grāmatu grupu šais gados laidusi klajā izdevniecība "Latvju grāmata", kas, kā zināms, galvenokārt nodarbojas ar latviešu literatūras - klasikas, kā arī jaunākās latviešu dzejas un prozas popularizēšanu. Šķiet, ar to arī izskaidrojama salīdzinoši straujākā aprīte. Bez tam apskatāmā perioda sākumā - 1941. gada otrajā pusē - "Latvju grāmata" ietvēra arī dažus citus apgādus, kas tikai pakāpeniski nodalījās no "Latvju grāmatas" kā atsevišķas izdevniecības.

Pārlūkojot visus mākslinieciski veidotus "Latvju grāmatas" izdevumus, redzams, ka apgāds pulcējis pie sevis arī konceptuāli visdaudzveidīgāko (varētu teikt pat - raibāko) mākslinieku kontingentu. Pie tam "Latvju grāmata" ir bieži laidusi klajā arī 20., 30. gadu un pat agrāku posmu grāmatu atkārtotus izdevumus, un tas šī apgāda māksliniecisko modeli padara vēl panorāmiskāku. (Lai minam I. Zeberīņa 1926. gadā darināto ilustrāciju ciklu A. Brigaderes trilogijai "Dievs. Daba. Darbs", kas atkārtoti iznāca 1941. gada nogalē, lai atceramies grafiķa K. Krauzes 1925. gadā radīto ofortu ciklu Valda "Staburaga bērniem", J. Jaunsudrabiņa "Balto grāmatu", kas iznāca 1942. gadā, u.c.) Ir jāuzsver: tas, ka šie latviešu klasikas darbi mākslinieciski spēcīgā ilustrējumā, kas piesātināts ar tautas veselīguma, pamatīguma, optimisma un gaišuma idejām, vācu okupācijas gados vispār parādījās, pats par sevi liecina par labu "Latvju grāmatas" apgādam, raksturo to.

Te gan tūdaļ jāpiezīmē, ka šai apgādā izdotās grāmatas pārsvarā nepretendē uz īpašiem meklējumiem dizaina jomā vai grāmatmākslēs sasniegumu plašu izmantojumu. Lielākoties tās ir brošētas, pieticīgas. Mākslinieku piesaiste grāmatai dau-

T a b u l a

Grāmatu apgādi laikā no 1941. g. jūlija
līdz 1944. g. beigām

Nr. p.k.	Apgādi	Mākslinieciski iekārtoto grāmatu skaits
1	2	3
1.	J. Alkšņa apgāds	2
2.	Andersona mūzikas apgāds	
3.	Arodbiedrību centrālā savienība	
4.	Arodu rakstu apgāds	
5.	Geichner, Alfrēds (izdevis savus darbus)	
6.	Dāvis J. (izdevis savus darbus)	
7.	E. Drupjas Foršū apgāds	2
8.	A. Dunkeles izdevniecība	
9.	A. Gobas apgāds	
10.	R. Grasmaņa apgāds	
11.	A. Gulbja apgāds	11
12.	Wilhelm Heyne Verlag	
13.	Izglītības un kultūras ģenerāl- direkcijas apgāds	
14.	J. Kadīļa apgāds	12
15.	Kontinents	
16.	E. Kreišmaņa apgāds	18
17.	O. Krolla apgāds	2
18.	Latvijas ārstniecības augu uzņēmums	
19.	Latvijas vēstures institūts	
20.	Latvju grāmata	66
21.	Latvju Jaunatnes organizācijas štābs	
22.	Lauksaimniecības galvenā direkcija	
23.	Literatūra	

T a b u l a s n o b e i g u m s

1	2	3
24.	Vl. Lōča apgāds	6
25.	A. Māliša apgāds	
26.	P. Mantnieka kartogrāfijas institūts	5
27.	O.V. (Osteuropaischer Verlag)	
28.	Ed. Paegles apgāds	
29.	O. Pelles apgāds	
30.	Dekāna A. Piebalga red. un izd.	
31.	A. Friediša apgāds	1
32.	Propaganda - komponic.	
33.	K. Rasiņa apgāds	16
34.	J. Rozes apgāds	3
35.	Helmāra Rudziša apgāds	23
36.	Saimniecības literatūras apgāds	
37.	Elmāra Saulītes apgāds	5
38.	T.O. Šteinberga apgāds	6
39.	Tautas palīdzība	6
40.	V. Tepfera apgāds	
41.	A. Ūdra apgāds	9
42.	Ž. Unāma apgāds	1
43.	Universitātes apgāds	
44.	Veselības departaments	
45.	Vēstures muzejs	
46.	Virsnieks Rihards (izdevis savus darbus)	
47.	Zelta ābele	27

dzos gadījumos aprobežojas tikai ar vāka zīmējumu. Dažreiz mākslinieks veidojis vāku un vinjetes vai vāku un nodaļu titulvinjetes, vai vāku, vinjetes un iniciāļus, vai arī vāku un visai nepretenciozus grafiskos elementus sējuma kārtojumā. Šādā veidā - tikai ar vieglu tēlotājas mākslas pieskārienu - "Latvju grāmatas" izdevumus ir posuši mākslinieki Maija Induse-Muceniece, Jānis Kalmīte, Erna Geistaute, Egils Hermanovskis, Jānis Šternbergs, Nikolajs Puzirevskis, Kurts Fridrihsons, Arturs Apinis, Teodors Zaļkalns, Kārlis Zemdega.

Protams, labs meistars arī ar nelielu pieskārienu - mazā vinjetē kā miniatūrā var izteikt koncentrētu tēlu, kas piešķir grāmatai noskaņu, piesaka literārā darba vērtību, garīgumu. Tāds neapšaubāmi ir T. Zaļkalna radītais visai atturīgais, bet savā minimalismā un lekoniāsmā ļoti izmeklētais vāka risinājums un grafiskais kārtojums Gētes "Romas elēģijām", kas iznāca 1941. gadā.

Šai ziņā raksturīgs arī Niklāva Strunkes devums atsevišķiem "Latvju grāmatas" izdevumiem. Piemēram, J. Medeņa dzeju krājumam "Teiksmu raksti". Mākslinieciski veidots tikai vāciņš, taču N. Strunkes stilistiski un emocionāli izjustais pieskāriens ievērojami paspīlgtina šī izdevuma iespaidu. Arī Aspezijas dzejoļu krājumam "Zem vakara zvaigznes" N. Strunke zīmējis tikai vāku un nodaļu titulus. Taču arī šis ir tas gadījums, kad ievērojams meistars ar nedaudz līdzekļiem panāk labu rezultātu. Šeit N. Strunke ornamentālā stilizējumā pratis izpaust gaišu dzimtenes un dabas tēlu, kas visai atbilstošs Aspezijas lirikai.

Un tomēr "Latvju grāmata" laiku pa laikam atļāvusies izdot arī kaut ko bagātāku grāmatmākslas ziņā. Ar dekoratīvitāti, koloristisku izsmalcinātību, kas atbilst literārā darba romantizētajai un jutekliskajai tēlainībai, izceļas L. Liberta oriģinālitogrāfiju cikls A. Brigaderes pasakai "Mare" (1941). Šeit var runāt arī par grāmatas ansambļa veiksmīgu risinājumu - sākot ar baltajiem vāciņiem, uz kuriem ar zeltu izcelti burti, tālāk - vairāku titullapu kompozīcija, smalka zīdpa-

Jānis Plēpis.
 Tituls un pret-
 tituls E. Virzas
 poēmai "Strau-
 mēni" (R.: Zel-
 ta ābele, 1943);
 ilustrācija
 A. Kivi romānam
 "Septiņi brāļi"
 (R.: Zelta ābe-
 le, 1942)

pīra seglapas pirms katras ilustrācijas, ļoti kvalitatīvais papīrs, formāts, teksta lappušu risinājums, kur ar lielu izsverotību un proporciju izjūtu veidotas teksta kopas, - tas viss kopā rada ļoti labskanīgu triju mākslu (literatūras, tēlotājmāksles un grāmatas dizaina) sintēzes paraugu.

Kā noteikta grāmatmāksles virsotne "Latvju grāmatas" apgāda sniegumā jāizceļ tēlnieka Emīla Meldera bagātais 16 ilustrāciju cikls Aleksandra Grīna romānam "Zemes atjaunotāji" (1942). Tas izpildīts zīmējuma tehnikā uzsverot formu zemnieciskumu, pirmatnīgumu, pamatīgumu un, kā jau tēlnieka skatījumam pienākas, arī apjomīgumu, masu smagnējību. Tieši tāds, gribētos teikt, gandrīz vai skulpturāls figūru tvērums ļauj tās raksturot īpaši pilnasinīgi, akcentējot saikni ar dzimto dabu, ar Latvijas zemi, ar tautas tipiem, ar dzīvnieku valsti. Jāpiezīmē, ka šo romānu E. Melderis isā laikā ilustrēja divas reizes - jau 1943. gadā, kad to izdeva E. Kreišmaņa apgādā, viņš sagatavoja jaunu, arī 16 ilustrāciju ciklu, kas konceptuāli tuvs iepriekšējam.

Kopsavilkumā var teikt, ka apgāds "Latvju grāmata", būdams pats ražīgākais un dinamiskākais izdevējs, vācu okupācijas laikā visbiežāk arī piesaistījis māksliniekus. Tā izdevumos rotiek sevišķi koptas un ieviestas grafikas daudzveida tehnikas. Vairumā gadījumu tēlotājmāksla tiek izmantota diezgan minimāli un atturīgi, taču atsevišķi darbi uzskatāmi par notikumu latviešu grāmatmāksles vēsturē.

Gluži citāda situācija šais gados veidojas apgādā "Zelta ābele", kur, varētu teikt, katrs mākslinieciiski tērtptais izdevums ir sasniegums mūsu grāmatmākslā.

"Zelta ābele" arī smagajos kara un vācu okupācijas gados veltīja visus spēkus, lai ar savām grāmatām turētos Eiropas labāko, bibliofilu iecienīto, unikālo izdevumu augstumos, cenšoties ar savu originalitāti turpināt iziet izstāžu zālēs un pasaulē. Te loģiski rodas jautājums: kur gan šis apgāds kara un okupācijas apstākļos ieguva grezniem grāmatizdevumiem vajadzīgo materiālu? Piemēram, vai izcili labais papīrs

un iesējumu materiāls varēja būt saglabājies no 30. gadiem, jeb vai to dabūja tagad? Šai sakarā interesantas ziņas sniedz ilggadēja Plātesa firmas, vēlāk - Valsts Vērtspapīru spiestuves meistars Nikolajs Ščeglovs. Viņš apgalvo,² ka ik reizes, sagatavojot kādu no izdevumiem, apgādu Ipašnieki esot personiski devušies uz Poligrāfijas rūpniecības pārvaldi pie vācu vadības un ik reizes lūguši šos materiālus. Tātad 40. gados lietotais papīrs, kartons, iesējumu materiāls, krāsa, tāpat arī bērnu grāmatām lietotais biežais, Ipaši kvalitatīvais ofseta papīrs un kartons ir bijuši ievesti no Vācijas. Atliek konstatēt, ka Miķelis Gopers - apgāda "Zelta ābele" Ipašnieks - ir bijis viens no tiem, kas vislabāk pratis panākt labu nodrošinājumu savam apgādam.

Sastrādāties ar "Zelta ābeli" bija tikami, jo darbus te parasti iespieda tieši no mākslinieka oriģināla, izturoties ar vislielāko cieņu pret grafikas tehniku skaistumu. Rezultāts ir tāds, ka "Zelta ābeles" izdevumi atstājuši svarīgas kvalitātes visu galveno grafikas estampa tehniku, kā arī zīmējuma tehniku jomā, latviešu grāmatu cieši satuvinot ar dažādo grafikas tehniku specifiku, ļaujot katrai no tām vislabākajā formā parādīt savu raksturu, savu skaistumu, savu vietu un piemērotību gan grāmatas arhitektonikai, gan tās garīgumam.

No māksliniekiem "Zelta ābele" tātad prasīja labu darbu, bet rezultāts - atdeve - bija tāds, kas sniedza gandarījumu. Tā tieši kopdarbā ar "Zelta ābeli" ievērojami atraisījās Jāņa Plēpja grāmatu grafiķa talants un personība un, no otras puses, - ar visai nozīmīgām kvalitātēm papildinājās latviešu kokgrebuma vēsture. Par to liecina Jāņa Plēpja diženais, izvērstais kokgrebumu cikls Alekša Kivi darbam "Septiņi brāļi" - šai somu tautas "bībelei". To risinot, J. Plēpis ar kokgrebuma izteiksmes līdzekļiem panācis diezgan ievērojamu

² Sarunā ar šī raksta autori 1989. gada 10. aprīli.

Olģerts Ābelīte. Ilustrācijas M. de Servantesa. "Parauga novelēm" (R.: K. Rasīņa apg., 1943.)

KĒNINA DĒLS

LATVJU GRĀMATA

Indriķis Zeberīņš. Vāks latviešu tautas pasakai "Kēniņa dēls"
(R.: Latvju grāmata, 1943)

Viens
gans
nomira

Margarita Kovaļevska. Ilustrācija tautasdziesmai "Viens gans
nomira" (R.: Tautas palīdzība, 1942)

monumentālismu un akcentējis ziemeļniecisku spēku, dinamiku. Turpreti visai smalks kokgrebums raksturīgs viņa miniatūrām E. Virzas poēmai "Straumēni" (1943) un latviešu tautasdziesmu mazformāta izdevumam "Kara dainas" (1943). Visi šie darbi ir gan J. Plēpja talanta, gan latviešu grāmatmākslas virsotnes vispār.

"Zelta ābeles" miniatūrizdevumu klāstu vērtīgi papildināja arī Voldemārs Krastiņš, veidojot K. Skalbes pasakas "Kaķi-ša dzirnavas" (1941) smalko, grezno mazformāta sējumu. Šeit arī sasniegts elitāras grāmatas - dārglietas iespaids, ko īpaši vairo ļoti smalko oriģinālofortu novilkumi no plātnēm tieši grāmatas lappusēs. Oforta tehnika ir bagāta reljefām faktūrām, smalkām gaismēnu gradācijām un spēj sniegt gan psiholoģiskās gaisotnes, gan telpas noskaņas īpaši noskaņotu raksturojumu, un to visu V. Krastiņš arī ir meistarīgi šeit izmantojis. Oforti novilkti samtainā, "rembrantiski" brūnā, dziļā tonī. Tie klusināti, emocionāli smalkjūtīgā valodā ļoti labi ataino K. Skalbes savdabīgo - arī klusināti smalko stāstījuma veidu, radot ideālu mākslinieka un rakstnieka, tēlotāj-mākslas un literatūras duetu.

"Zelta ābeles" izdevumu ietērpam izmantota arī trešā grafikas estampa tehnika - litogrāfija. Visai savdabīgs ir Miķeļa Rozentāla oriģināllitogrāfiju cikls Rūdolfa Blaumaņa novelei "Raudupiete". Šeit litogrāfija novilkta melnbaltā kontrastā. Grafiskajos pretmetos izpaužas labi sajūtams skaudrums, dramatisms, labi atklājas noveles psihologisms.

Runājot par litogrāfiju "Zelta ābeles" grāmatās, it īpaši jāizceļ mākslinieka Oskara Noriņa meistarīgais ieguldījums. Viņš veidojis ļoti izteiksmīgu V. Plūdoņa poēmas "Atraitnes dēls" izdevumu. Ik ilustrācijā vērojama izcila virtuozitāte. Litogrāfijas maigā, samtainā tonalitāte, līniju viēglums veido tēlus, kuros dziļi iekausēta poēmas smeldzīgā būtība. Viena no spēcīgākajām šajā ziņā ir svešās, cēlās pilsētas aina, kurā akcentēta atvešinatība, vienaldzība, kas kā mūžība gulst pāri cilvēka meklējumiem, ideāliem, likteņiem...

Oskara Noriša, pēdās ļoti cieši centās iet mazpazīstamais grafiķis Ernests Ābele (dz. 1910). Viņš diezgan strauji un aktīvi iekļāvās grāmatniecībā tieši vācu okupācijas periodā, bieži darīnot vācīpus, ilustrējot dažādas bērnu grāmatas. Viņa pirmais plašākais pieteikums ir origināllitogrāfiju cikls E.T.A. Hofmaņa darbam "Runča Mura dzīves uzskati līdz ar kapelmeistara Johanna Kreislera biogrāfijas fragmentiem uz nējaušām makulatūres lapām". Šis ilustrācijas rāda, ka Ernests Ābele labi pārvalda litogrāfijas tehniku, darbojas ar mīlestību un ieinteresētību grāmatmākslā (pēc vairākiem avotiem - viņš ir bijis viens no visražīgākiem latviešu grāmatu māksliniekiem emigrācijā pēc 1944. gada)³. Bija plānots, ka Hofmaņa grāmatai "Runča Mura dzīves uzskati.." ilustrāciju ciklu litogrāfijas tehnikā darīnās Oskars Norītis, taču pārēgrā nāve pārtrauca šo ieceri. Tas, ka tieši E. Ābele pārņēma šī darba re: izēšanu, vēl lieku reizi pasvitro, ka viņš tiešām ir sekojis O. Noriša pēdās, centies piesavināties viņa pieredzi un meistarību. Par E. Ābeli kā par labu litogrāfijas zinātāju atsaucās arī profesors P. Upītis.⁴

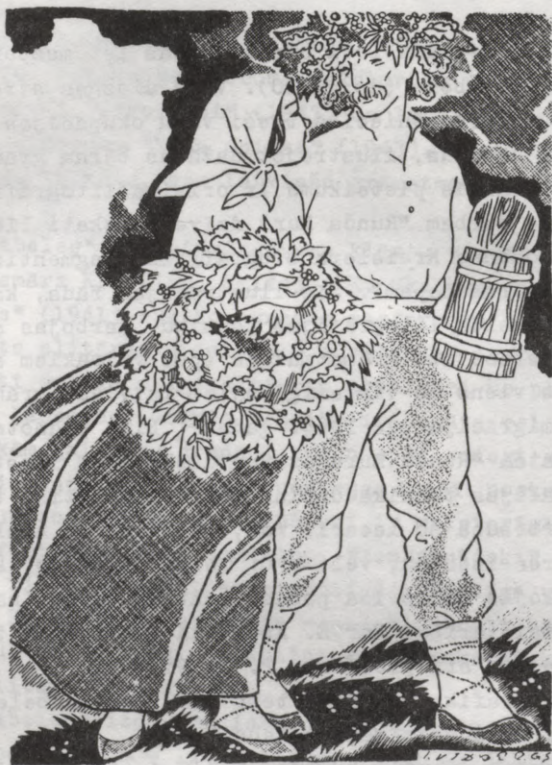
Līdztekus grafikas estampa tehnikām "Zelta abele" plaši izmantoja arī dažādas zīmējuma tehnikas.

Labi niānsētā, tonāli bagātā zīmējumā strādājusi Veronika Janelsīna, veidojot psihologiski saistošas ilustrācijas sava dzīvesbiedra Anšlava Eglīša darbam "Ģīmetne".

Jāatzīmē arī mazzināmā mākslinieka (kas vairāk bija pazīstams kā mākslas fotogrāfs) Eduarda Melbārža ilustrācijas K. Skalbes "Pasakai par vērdu". Zīmējums veikts, šķiet, izmantojot atšķaidītu sēpiju.

³ Latvju enciklopēdijs/ Red. A. Švābe. - Stokholma, 1950-1951. - 703. lpp.

⁴ Sarunā ar šī raksta autori 1989. g. 13. aprīlī.

Sigismunds Vidbergs. Ilustrācija O. Grosberga tēlojumam
"Mežvalde" (R.:A.Gulbja apg., 1942)

GOETHE

ROMAS ELEĢIJAS

Teodors Zaļkalns. Vāks J.V. Gētes "Romas elēģijām" (R.:
Latvju grāmata, 1941)

Vēl spilgts zīmējuma tehnikas izmantošanas paraugs grāmatas miniatūrizdevumā redzams K. Skalbes darbā "Sāpju ceļš". Ļoti smalkas, nedaudz sentimenta apdvestas miniatūras tam devisi Erna Geistaute.

Secinājumā par šī apgāda grāmatmākslu šai posmā var teikt, ka arī grūtajos kara un okupācijas gados tieši "Zelta ābele" ir bijusi pati vērienīgākā, pārliecinošākā latviešu grāmatu kultūras, grāmatas kā humānisma izpausmes veidotāja, sargātāja un kopēja. Šādas īpašības izdevniecība lielā mērā panāca, tiecoties uz mākslinieciski dziļu, profesionāli augstvērtīgu tēlotājmākslas un literatūras, kā arī grāmatu dizaina sintēzi. Šādā sakarā, šķiet, ir pienācis laiks izvērtēt arī Miķeļa Gopera personības lomu un ietekmi šī procesa uzturēšanā, it sevišķi hitleriskās okupācijas gados.

Pārejot pie citu grāmatu apgādu devuma, jāatzīmē, ka tie salīdzinājumā ar iepriekš aplūkotajiem retāk ir atļāvušies kopdarbu ar māksliniekiem, taču ikviens no apgādiem ir bijis ieinteresēts vismaz dažu skaisti tērptu grāmatu izlaidē. Fakti rāda, ka, tik plaši nepieaicinot māksliniekus kā "Latvju grāmata" vai "Zelta ābele", tomēr atsevišķus autorus arī pārējie apgādi izraudzīja, iecienīja un "piestiprināja" pie sevis. Vēl vairāk - dažu mākslinieku (it sevišķi grafiķu) personības atklājās, briedinājās un uzplauka, pateicoties tieši grāmatu apgādu ieinteresētībai par viņu talantu. Tā, izpildot dažus plašākus Helmāra Rudziša apgāda "Grāmatu draugs" pasūtījumus, sevi arī kā grāmatu mākslinieku pieteica Rūdolfs Pilādzis, sadarbojoties ar Vl. Lōča izdevniecību Daugavpilī, atraisījās Jāzepa Delvera ilustratora dotības. Strādājot pie Kreišmaņa un Rasiņa apgādā izdotajām grāmatām, tieši vācu okupācijas laikā īsti atklājās un nobrieda Oļģerta Ābelītes talants. Šai periodā kā notikums latviešu grāmatmākslas vēsturē iezīmējās viņa visai plašais 1943. gadā kokgrebuma sniegums Ilonas Leimanes romānam "Vilkaču mantinieci" (vāks, tituls, prettituls, ilustrācijas, vinjete). Vēlāk, 60. gados, pats Oļģerts Ābelīte atcerējās, ka šī grāmata ar viņa ilustrā-

cijām, tāpat kā mākslinieka darbu oriģinālu mape, ko arī izdeva 1943. gadā, iznākušas tikai viņa paša neatlaidības un cīņas rezultātā, jo vācu ģenerālkomisariāts, kura cenzūrai bija pakļauti visi tālaika izdevumi, bijis naidīgi noskaņots pret vairākiem mākslinieka zemnieciski varenajiem un vitālajiem tēliem, kas koncentrēti kā "Vilkaču mantiniecē", tā arī atsevišķos viņa šī posma stājdarbos. Tātad pārliecinoša nostāja un cīņa pret okupācijas režīmu ar savu attieksmi un ar savu darbu saturu šais gados bija jāapliecina vairākiem domājošiem latviešu māksliniekiem, to skaitā arī grāmatmāksliniekiem. Oļģerts Ābelīte šai laikā izveidoja kokgrebumu ciklu arī Ilonas Ķezberes dzejoļu krājumam "Jāapsnieg", kurā, kā zināms, dzejnieces daiļradē pirmo reizi ienāk sājpu, izmīsuma un sēru notis - viņa runā par melnajiem ešeloniem, kas 1941. gada jūnijā uz austrumiem aizveda latviešu tautas dēlus un meitas. Krājumu viņa veltīja savam izsūtītajam vīram. Oļģerts Ābelīte šo izmīsumu un tragismu atklāja ar dabas tēlu palīdzību - aizlauztas smilgas, aizplūti zāles stieбри, kas tēloti šī cikla ilustrācijās visai skopā grafiskā lakonismā, vāri, klusi izpauž skumjās dzejes tonalitāti.

Spožs ir O. Ābelītes devums M. de Servantesa "Parauga novelēm" (1944). Šeit grafiķis izveidojis savdabīgu grāmatmaksles ansamblī. Viens sējuma ietvaros ir izmantots kā kokgrebums, tā litogrāfija. Šāds divu tehniku novietojums līdzās nav pa spēkam katram grafiķim - tas prasa sevišķu gaumes un pieredzes bagāžu. O. Ābelīte ar "Parauga novelēm" apliecināja, ka viņš ir gatavs visgrūtāko grāmatmaksles problēmu risinājumiem.

Arī Kadīļa apgāds centies sev piesēt kādu īpaši talantīgu mākslinieka personību. Šī apgāda paspārnē vācu okupācijas laikā jūtami sazarojās kokgrebuma meistars Aleksandra Junkera talants. 1943. gadā iznāca divas savstarpēji visai atšķirīgi tērtas grāmatas - 18. gs. beigu un 19. gs. sākuma posma vācu rakstnieka H. Kleista vēsturiskā novele "Mihaels Kolhāzs", par kuras māksliniecisko iekārtojumu un ilustrācijām

A. Junkers, starp citu, saņēma Kultūras fonda prēmiju (600 RM). Šo noveli, kam par fonu izvēlēti viduslaiku notikumi, var uztvert kā sava veida sarkastisku pamfletu par valdošo eprindu birokrātiju. Liekas, A. Junkers tieši tā arī to ir izpratis, jo grafiski stingrajos, formā rūpīgi izstrādātajos cilvēku tēlos akcentēts viņu darbības un tās satura paradoksālums - svinīgās izdarības un manieres interpretētas ar zināmu ironiju, pozu uzspēlētību, kas vieš vieglu komisma pieskaņu.

Ar grafiski stingrajām, melnbalti svinīgajām, nosvētajām, ritmos līdzsverotajām ilustrācijām un vāka un titullappes veidojumu grāmata kopumā ieguva mierīgu, skaidru, nopietnu grafisko pavadījumu, kas labi saskaņots arī ar burtu veidu, to uzsvērtu skaidrību.

Kadīļa apgādā iznāca arī E. Ādamsona pasaka dzejā "Koklētājs Samtabikse" ar A. Junkera ilustrācijām un māksliniecisko iekārtojumu. Šeit A. Junkera kompozīcijās ir apvienots neparasts Latvijas dzīvās radības - zvēru, putnu, kukaiņu, ūdens dzīvnieku un zivju skatījums kopā ar cilvēka - tautas radošā gara iemiesotāja Samtabikses pasauli. Līdz ar to ir radīta noskaņa, kas pauž slavinājumu visam dzīvajam, patiesajam, bet visvairāk - tautas radošajai, mākslinieciskajai dvēselei. Vācu okupācijas laikā šāds darbs ar tautas jaunrades un atjautības slavinājumu zemtekstā koncentrēja ticību nācijas spēkam, viesu kopības garu, atgādināja par latviešu folkloras bagātībām. Šāda veida literatūra cēla tautas pašapziņu, deva ticību tautas garīgo vērtību lielumam un neiznīdējamībai, lai cik smaga būtu okupācija.

Ja esam pievērsušies E. Ādamsona pasakai dzejā, tad jāuzsver, ka tautas pasakai un vispār folklorai šai grūtajā likteņposmā ierādāma īpaši liela loma. Jo lai nu kas, bet tautasdziesma un pasaka ar savu optimismu un tautas gudrību varēja dot vislielāko gara stiprinājumu grūtās dienās.

Daudzi mākslinieki šais gados izteikti pievērsušies tautasdziesmu krājumu ilustrācijām, arī tautas pasaku pasaulei.

Aleksandrs Junkers. Ilustrācija E. Ādamsona poēmai "Kokletājs
Santabikse" (R.: J. Kadiļa apg., 1943)

Šādā ievirzē visbūtiskāko impulsu ieguva Kārļa Sūniņa ilustratora talants, kā tas it labi redzams tautasdziesmu krājuma "Meža un pļava" izdevumā. Darbs veikts vingrā, atraisītā spalves zīmējuma tehnikā. Raksturīgi, ka šai posmā K. Sūniņš uzsāk nopietnas tautas ornamenta studijas un tā elementus plaši izmanto tieši pasaku un tautasdziesmu krājumos kopā ar sižetiski izvērstām ilustrācijām. Tas rada savdabīgu, K. Sūniņam raksturīgu lappušu risinājuma veidu.

Arī N. Strunke tieši vācu okupācijas laikā ar Ipašu iejūsmu pievērsies vairākiem folkloras izdevumiem. Plašs ir viņa zīmējumu cikls latviešu tautas pasaku krājumam. 1942. gadā ar N. Strunkes origināllitogrāfijām iznāca J. Vesēļa "Latvju teiksmas". Šis darbs, kā norāda V. Vecgrāvis, ieskaitāms filozofiskas līdzības žanrā.⁵ Te J. Veselis cenšas restaurēt latvisko arhetipu pasauli, mēģinot dot atbildi uz jautājumiem par nacionālo identitāti, par nācijas saknēm un mentalitāti. Risinot šos jautājumus, rakstnieks ir radījis "latviešu pasaules izjūtas, skaistuma izpratnes un likumības, darba un dabas poetizētu kanonu"⁶.

N. Strunke, ilustrēdams "Latvju teiksmas", iedvesmojies galvenokārt folkloras tēlu pasaulē. Tādējādi radušies nosacīti, abstrahēti, bet līdz ar to pietiekami filozofiski piepildīti un latviskās mentalitātes iestrāvoti tēli, kas veido ideālu pavadījumu literārajam materiālam.

Ar latviešu folkloru cieši saistīti bērnu grāmatu izdevumi, kas vācu okupācijas laikā vispār sasniedz atzīstami augstu poligrāfisko kultūru. Šādā sakarā īpaši jāizceļ Indriķa Zeberīņa ieguldījums. Viņš iekārtojis vairākas tautas pasaku grāmatas, veidojot plašus ilustrāciju ciklus. Visai iespaidīgs ir 1943. gadā izdots "Kēniņa dēls", par ko mākslinieks saņēma Kultūras fonda godaīgu. Līdzīgi - kā plaši ilustrēta pasaku

⁵ Vecgrāvis V. Jānis Veselis // Avots. - 1989. - Nr. 4. - 26. lpp.

⁶ Turpat.

Olgerts Ābelīte. Ilustrācija I. Leimanes romānam "Vilkaču
mantinieci" (R.: E. Kreišmaņa apg., 1943)

grāmata - veidota arī "Laimas dzirnaviņas" (1943). I. Zebe-riņš te rāda dzimto dabu, zemnieku tipus, raksturīgos zemnieku sadzīves priekšmetus, kavējas sīkā detalizācijā, kas spēj ievērojami bagātināt mazā skatītāja pieredzi un zināšanas par tautas sadzīvi, tradīcijām, tikumiem. Ar šādu ētiski un estētiski vērtīgu bērnu grāmatu izdošanu galvenokārt nodarbojās Ūdra un Mantnieka apgādi. Atsevišķas izcili krāšņas bilžu grāmatas sagatavoja arī "Zelta ābele". Tāpat vairākas nozīmīgas bērnu grāmatas izdeva "Tautas palīdzība".

Šai posmā savu talantu slīpēja un pilnveidoja Margarita Kovaļevska. Īpatnējas, iespaidīgas bilžu grāmatas radīja arī Emīls Melderis, jo sevišķi akcentējot savu tēlnieciski lapi-dāro traktējumu dzīvnieku, putnu u.tml. tēlojumā. Bērnu grāmatu jomā šais gados it ražīgi darbojušies arī A. Bērziņš, U. Ciesnieks, N. Puzirevskis, J. Viļumanis, H. Gricevičs, N. Bremšs un vairāki citi mākslinieki.

Teiktais liek secināt, ka, lai arī tautas liktenstāstā 1941.-1944. gada posms iezīmējas kā smagas neziņas un pazemojumu pilns kara laiks, tomēr tautas labākais kodols, tās radošais gars nav zudis. Tieši otrādi - redzot, ka tēvzemi mīda sveši zābaki, latviešu mākslinieki atrada sevī spēku, lai ar saviem darbiem un garīgo bagātību celtos pret apspiestību. Bija svarīgi ik dienu, ik brīdi tautai atgādināt, ka tās garīgais lielums nav salaužams, ka daiļlais, labais un humānais nav zudis. Bet grāmatas ar latviešu mākslinieku ilustrāciju cikliem bija tie "vēstneši", kas visveiklāk apskrēja gan pilis, gan būdīpas... Tie atgādināja, iedvesmoja, palīdzēja nosargāt.

Latvian National Library and Archives. Digitized by Google.

Latvian National Library and Archives. Digitized by Google.

Latvian National Library and Archives. Digitized by Google.

MĀKSLAS DZĪVE UN IZSTĀŽU DARBĪBA

Kad 1941. gada jūnijā sākās Lielais Tēvijas karš, tas strauji tuvojās Baltijas tautām, kas vienas no pirmajām arī nonāca vācu okupācijā. Sarkenajai Armijai atkāpjoties, Rīgu atstāja arī tie mākslinieki, kas bija padomju aktivisti un Mākslas akadēmijas studenti - komjaunieši. Taču lielākā daļa mākslinieku tomēr palika uz vietas. Jo nevienam nebija īpašas vēlēšanās doties uz austrumiem - vēl pavisam svaigā atmiņā bija stalinisko represiju vilnis, kas 1940. un 1941. gadā vēlās pāri Latvijai un skāra arī latviešu inteligenci. Lasot okupācijas laika presi, mēs varam atrast to mākslinieku vārdus, kuri 1941. gada 14.-15. jūnijā uzsāka savu Golgātas ceļu uz austrumiem, uz Sibīrijas un Kazahijas vergu nometnēm. Bet represiju rats bija sācis griezties jau krietni agrāk, tūlīt pēc 1940. gada 17. jūnija, sev līdzī aizraudams nebūtībā daudzus jo daudzus kultūras un mākslas darbiniekus. Viens no pirmajiem - gleznotājs Ernests Brastiņš, kas ticis apcietināts jau 1940. gada jūnija beigās un par kuru turpmāk nekādas ziņas vairs nav atrodamas. Tā paša gada 22. jūnijā apcietināts un izvests bijušais Latvijas Mākslas akadēmijas prorektors Rūdolfs Pelše. Mākslas kritiķis un gleznotājs Arturs Jūraste- ters arestēts un izsūtīts kopā ar brāli. Smagu triecienu saņēma arī latviešu grafika. 1941. gada janvārī apcietināja un deportēja vienu no spējīgākajiem latviešu grafiķiem Kārli Krauzi. Tas pats liktenis Sibīrijas trimdā aizrāva rakstniekus Ati Keniņu, Līgotņu Jēkabu, arī Aleksandru Grīnu, kas kara sākumā atradies Litenes nometnē. Šo pašu ceļu gājuši Voldemārs Zonbergs-Sauleskalns un mākslas un literatūras kritiķis Roberts Kroders ar visu ģimeni.

Tāpat nesaudzēja karš un vācu okupācija. Bija cietušie arī mākslinieku vidū. Jau pašā kara sākumā apcietināja un nošāva Jāni Aizēnu - Nacionālās operas galveno mākslinieku (1940.-1941.g.) un pirmo Tēlotāju mākslinieku kooperatīva

priekšsēdētāju. Salaspils nometnē nokļuva grafiķis Kārlis Buša, apcietināts tika arī gleznotājs Oļģerts Jaunerājs. Pārējie kaut kā dzīvoja, strādāja, jo sevi un ģimeni taču vajadzēja uzturēt. Un ar ko gan mākslinieks var nopelnīt iztiku, ja ne ar otu.

Tomēr, karam sākoties, kaut kāda kopības sajūta bija sareāta, jo mākslinieku apvienošanās uz radošiem pamatiem nebija iedomājama. Tā vienkārši tika aizliegta. Kā vienīgais izņēmums pastāvēja Tēlotāju mākslinieku kooperatīvs, kuru kā saimnieciska rakstura organizāciju izdevās saglabāt. Pie šī kooperatīva māksliniekus piesaistīja ne tikai materiālā ieinteresētība, bet arī tas, ka šeit strādājošajiem izniedza darba apliecības, kas pasargāja no iesaukšanas darba dienestā, no iesaistīšanas kādā citā darbā. Tāpēc šeit samērā īsā laikā saplūda ap 500 mākslinieku.

Pētot okupācijas laika presi, rodas secinājums, ka māksles dzīve un izstāžu darbība gan nedaudz pieklusā, bet nebūt neapstājās pavisam. Jau jūlija sākumā māksles dzīvē iesākas zināma rosišanās. Tā 1941. gada 24. jūlijā presē lasām, ka "pirmais muzejs, kas atvērts .. ir Vācu muzejs Rīgā. Tanī redzami vācu mākslas pieminekļi Baltijā. Izstādītas Rīgas Melngalvju dārglietas, 19. gs. vācu gleznas.¹" Kas tas bija par Vācu muzeju, un kur tas atradās? "Muzejs atrodas Esplanādes laukumā, Valdemāra un Elizabetes ielas stūrī."² Tātad tas ir bijušais Latvijas mākslas muzejs, kas tajad ieguvis jaunu nosaukumu. Tā uzdevums - sakoncentrēt visus materiālus, kas saistās ar vāciešu saimniekošanu Rīgā senāk un tagad. Ko darīt ar latviešu mākslu, kur to likt? Arī te atrisinājums ticis atrasts. Visus materiālus, kas saistījās ar latviešu kultūru kā piederīgus pagātnei vajadzēja nodot Valsts vēsturiskajam muzejam Rīgas pili. Tika atvērta Latviešu tautas muzejs.³

¹ Vācu muzejs Rīgā. - Tēvija. - 1941. - 24. jūl.

² Turpat.

³ Latvju tautas muzejs. - Tēvija. - 1941. - 12. aug.

Tā māksla tika "sadalīta" vācu un latviešu jeb nevācu mākslā, lai viss būtu pēc tiesas un taisnības, jo "kopš 13. gs. latviešu tautas apdzīvotā zeme atradusies vācu kultūras lokā, un pa šo laiku uzkrājušās vācu kultūras vērtības tagad apvienotas Vācu muzejā Rīgā. Latvju tautas senās kultūras vērtības, tāpat arī tās, kas tagad un turpmāk tiks radītas, paredzēts sakop vienā jaundibināmā krātuvē - Latvju tautas muzejā. Ar šo sakārtojumu abu tautu kultūras vērtības būs skaidri sadalītas, un latvju tauta uz priekšu varēs veltīt visus savus spēkus savu kultūras vērtību kopšanai."⁴ Tāpat sadalīšanai bija paredzēti bijušajā Pieminekļu valdē līdz tam uzkrātie materiāli un fotodokumenti.

Jāatzīst, ka vācu okupantu piekoptā "kultūras politika" ļoti sāpīgi skāra muzeju darbu Rīgā. Tikai pateicoties mākslinieku un kultūras darbinieku neatlaidīgam rūpēm par nacionālās kultūras vērtību saglabāšanu, kā arī tam, ka vācieši centās "attīrīt" no latviešu mākslas lielos muzejus, Latvijas provincēs šais gados izveidojās mākslas darbu krātuves. Tāpat samērā daudz mākslas darbu tika nodots privātpersonām un kā "dāvinājumi" aizceļoja uz Vāciju. Pašās kara beigās vācieši gribēja izvest pilnībā visus abu centrālo muzeju mākslas darbus, to fondus, bet šis nodoms neizdevās. Taču vairāk nekā 260 vērtīgu gleznu: tomēr izveda. un no tām tikai daļa tikusi atgūta. Neapraķstāms zeudējums ir arī ap 300 Vilhelma Purviša gleznu bojāeja Jelgavas bombardēšanā, tāpat emigrācijā līdzpāņentie darbi, kuru skaits mums arī ir nezināms.

Darbību atsāka Latvijas Mākslas akadēmija. Jau jūlijā sāka atjaunot iepriekšējo pedagoģu sastāvu ar rektoru Jāni Kugu priekšgalā. Tāpat kā 1940.-1941. gadā notika "tīrīšanas" pedagoģu un studentu sastāvā, šis process norisinājās arī tagad. Tas skāra Ģedertu Eliasu sakarā ar viņa rakstiem 1940. un 1941. gada izdevumos - "Mākslas akadēmijas 20 gadi" un "Francūžu jaunlaiku glezniecība". Bet viņš jau nebija vienīgais.

⁴ Latvju tautas muzejs. - Tēvijs. - 1941. - 12. aug.

Un tā 1941. gada 25. novembrī tika izsludināts mācību gada sākums. Tomēr normāls mācību process nebija iespējams, jo akadēmijas ēku savām vajadzībām okupēja vācu karaspēka daļas. Cita citu nomainot, tās piesavinājās un izvezāja akadēmijas inventāru, iekārtas, audzēkņu darbus. Vēlāk akadēmijā tika ierīkota arī lazarete. Palika tikai kanceleja, bibliotēka un Grafikas darbnīca, bet ar laiku arī šīs telpas pieprasīja atbrīvot. Nekādas citas telpas ierādītas netika. Tapēc galvenais kļuva telpu jautājums. Tika paredzēts, ka Tēlniecības darbnīca izvietosies pie profesora K. Zāles Satekles ielā 11, Dekoratīvā darbnīca - bijušās Roziša daiļkrāsotāju skolas telpās Lāčplēša ielā 52/54, bet Figurālās un Dabaszkatu darbnīcas audzēkņiem bija jāstrādā mājās vai savu darbnīcu vadītāju un mācību spēku dzīvokļos. Darbnīcām tika izvēlēti to vadītāji - Dabaszkatu darbnīcai profesors V. Purvītis, Dekoratīvajai - profesors J. Kuga, Tēlniecības - K. Zāle un Lietišķās mākslas darbnīcai - profesors B. Dzenis. Daudz kas bija atkarīgs tieši no tiem mācību spēkiem, kas, neskatoties ne uz kādām grūtībām, turpināja pašizliedzīgi darboties jaunās paaudzes sagatavošanā. Tie bija gandrīz visi mūsu mākslas lielākie dižgari. Līdzās jau iepriekš minētajiem ir Kārlis Miesnieks, Valdemārs Tone, Konrāds Ubāns. Viņiem izdevās virzīt mācību procesu, cik nu tas bija iespējams, un sagatavot virkni jauno mākslinieku.

Daļa topošo mākslinieku apmeklēja arī privātās mākslas studijas. Savu studiju organizēja Leo Svemps, no jauna zīmēšanas, glezniecības un veidošanas studiju atvēra Jānis Tilbergs.

Un tomēr - galvenais mākslas dzīves aktivitātes rādītājs ir izstādes. Šā laika izstāžu dzīve liekas visai rosīga. Tā koncentrējās galvenokārt mākslas salonos - pārdotavās. Tur tad arī varēja apskatīt jaunākos mākslas darbus, tur varēja satikties paši mākslinieki. Viens no tādiem - Mākslinieku kooperatīva salons. Tas bija vienīgais mākslas salons, kas piederēja pašiem māksliniekiem, nevis kādai privātpersonai.

Tas atradās Rīgā, sākumā tag. Raiņa bulvāra un Ļeņina ielas stūrī (toreiz Alfrēda Rozenberga gatvē 11-2)⁵, bet vēlāk pārvietojās uz Kaļķu ielu 30. Šeit norisinājās samērā plaša izstāžu darbība, kurā piedalījās daudzi mākslinieki, rādot gan savus jaunus, gan agrāk veidotos darbus. Te savas personālās pārdošanas izstādes rīkoja R. Alders, J. Bīne, N. Drapče, K. Freimenis, F. Milts, J. Rikmanis u.c. Savukārt A. Egle, J. Gailis, N. Breikšs un V. Kalvāns, sarīkojot šeit savu darbu kopīgo izstādi 1944. gadā, uzstājās kā Rēzeknes mākslinieku kopa. Te notika arī tematiskas izstādes - "Portrets mākslā", "Māte un bērns".

Smilšu ielā 1-3 atradās mākslas grāmatnīca salons "Zinta". Viens no pirmajām šeit notikušajām izstādēm pieminēta laikrakstā "Tēviņa", kur mākslas apskatam pievērsies Anšlavs Eglītis.⁶ Spriežot pēc teiktā, šī 1941. gada rudens izstāde "Zinta" bijusi samērā solida. Tajā eksponēti apmēram 150 mākslinieku darbi - vēra ņemams skaits, vēl jo vairāk, ja atceramies, ka bija karš, okupācija. Varbūt arī tāpēc šī izstāde bijusi vairāk retrospektīva. Daudz kas no izstādītā ticis rādīts jau agrāk, iepriekšējos gados. J. Madernieks eksponējis pavisam nelielas, miniatūras, bet sulīgi darinātas glezniņas, darbus, kas radušies viņa jaunības gados, apceļojot Šveici. I. Liberts pārstāvēts ar enerģiski gleznotām Vecrīgas ainavām un Venēcijas skatiem, P. Kundziņš - ar veselu virkni mākoņu fantāziju. Samērā daudz bijis akvareļu, izcila vieta ierādīta grafikai. Te sastopam daudz pazīstamu vārdu, sākot jau ar R. Zariņu. Pārstāvēti arī 1941. gadā izsūtītie mākslinieki. "Zintas" īpašniece Z. Mierkalne centās veicināt aktīvu izstāžu darbību. 1942. gada augustā šeit notikušas plašas R. Zariņa

⁵ I. Mākslinieku apvienības mākslas salons Rīgā. - Leikmets. - 1942. - Nr. 27.-19. lpp.

⁶ E g l i t i s A. Gleznas Rīgas mākslas salonos. - Tēviņa. - 1941. - 8. okt.

grafiku un I. Zeberīņa gleznu un zīmējumu izstādes. Bet jau septembrī savus darbus šeit eksponējuši E. Vitols un tolaik jaunais tēlnieks M. Zauris. Tāpat te izstādījās O. Pladers, F. Benge, R. Maurs u.c. 1943. gadā ar plašu darbu klāstu uzstājās A. Duburs.

Pirmā plašākā vispārējā mākslas izstāde notikusi 1942. gadā no 21. janvāra līdz 22. februārim agrākajā Rīgas pilsētas muzejā. Tajā piedalījušies 165 autori ar 315 darbiem.⁷

Cik noprotams, tad arī šajā skatē bijuši redzami agrāko gadu darbi, taču vairums bijuši vēl neredzēti, tieši šai izstādei uarināti. Pārsevarā izstādītas ainavas, samērā daudz - klusās dabas, īpaši puķu gleznojumi, mazāk bijis figurālo darbu un portretu. Par izcilāko vienprātīgi ticis atzīts V. Tones "Austras Dāles-Ķeniņa kdzes portrets", izceļot apgaroto sejas veidolu, atturīgo tonalitāti, kurā īpatnējais un Tonem raksturīgais paņēmieni koncentrēt gaismu ne modeļa sejā, bet gan uz tērpa piešķir sejai mieru. Ēnaini sakausēto toņu skanējuma, liekot iegailēties gaišiem laukumiem, Tone rada īpašu dvēselisku noskaņu.⁸ Figurālās glezniecības autoru vidū daudz pazīstamu vārdu - A. Annuss, J. Jēgers, N. Bogdanovs-Beļskis, K. Miesnieks, Ā. Skride, J. Liepiņš u.c. Ainavu gleznošanas meistari pārstāvējuši dažādus virzienus un bijuši visdaudzskaitlīgākie. Lielākā daļa no viņiem - V. Purviņa audzēkņi, kas strādā ļoti tuvu tam meistara stilam, kas bijis viņam raksturīgs gadsimta sākuma padesmitajos

⁷ E g l i t i s A. Mākslas izstāde Rīgā. Skats plašajā gleznu klāstā. - Tēvijs. - 1942. - 23. janv.; S i l i ņ š J. Mākslas izstāde Rīgā (21.I-22.II, agrākā Rīgas pils. muzeja telpās). - Latvju Mēnešraksts. - 1942. - Nr. 2. - 174.-180. lpp.

⁸ E g l i t i s A. Mākslas izstāde Rīgā. Skats plašajā gleznu klāstā. - Tēvijs. - 1942. - 23. janv.; S i l i ņ š J. Mākslas izstāde Rīgā (21.I - 22.II, agrākā Rīgas pils. muzeja telpās). - Latvju Mēnešraksts. - 1942. - Nr. 2. - 178. lpp.

gados. Otra darbu daļa saistāma ar Rīgas grupas meistariem un pirmām kārtām ar K. Ubānu, kas vienmēr un visos laikos pratis valdzināt ar izkopto tehniku, kolorīta izsmalcināto noskaņu - pelēcīgi zaļo zemi, zilganajām tālēm un oranži izgaismotām debesīm. Sevrup nostājas E. Kalniņš, un viņam diezgan tuvie V. Kalnroze, J. Kalmīte un K. Miesnieks savos audeklos katrs sevā valodā apdzied lauku kluso skaistumu. Tēlniecībā daudz pazīstamu autoru. Te lasāmi T. Zaļkalna, A. Briedes, K. Zemdegas, B. Dzeņa, E. Meldera, M. Skulmes u.c. vārdi. Neraugoties uz smagajiem kara laika apstākļiem, tēlniecības darbi bijuši izpildīti īstenajos materiālos. T. Zaļkalns izstādījis pelēki sārta granīta cirstu sievietes torsu, E. Melderis - bronzā darinātu skulptūru "Uz pirti". Rosīgs bijis arī grafiķu darbs. Ar lielisku kokgrebumu sēriju - ilustrācijām A. Kivi romānam "Septiņi brāļi" - reprezentējies J. Plēpis. Atzinīgus vārdus izpelnījušies arī P. Upītis, A. Junkers, N. Puzirevskis.⁹ Aplūkojot zīmējumus, vislielākie komplimentī, kā vienmēr, pienākas S. Vidbergam.

No preses varam uzzināt arī to, ka vietējais reihskomisariāts acīmredzot no izstādes iepircis mākslas darbus. Kas tad ir pirktis? E. Geistautes "Meitene baznīcā", N. Bogdanova-Beļska "Bērnu koris", M. Celmiņas "Egles", E. Kalniņa "Pavasaris", D. Godecka-Cvirko "Pētera baznīca", Ā. Skrides "Ventspils osta".¹⁰

1942. gada martā Rīgas pilsētas muzejā atklāja V. Purviša 70 gadu jubilejas izstādi. Godājamo meistaru apsveicis Austrumu apgabalu reihministrs Alfrēds Rozenbergs. Tas pats Rozenbergs, kas pēc dažiem gadiem atradās uz apsūdzēto sola

⁹ E g l i t i s - A. Mākslas izstāde Rīgā. Tēlniecība un grafika. - Tēviņa. - 1942. - 26. janv.

¹⁰ Ceļā uz senu tradīciju atsākumu mākslā. - Laikmets. - 1942. - Nr. 6. - 28., 29. lpp.

Nirnberges prāvā. Viņš V. Purvitim atsūtīja īpašu apsveikuma vēstuli, kurā teikts: "Ļoti godātais profesora kungs! Es izsaku Jums manus sirsnīgākos laimes vēlējumus Jūsu 70 gadu jubilejas izstādē. Es atceros to laiku, kad Jūs bijāt mans skolotājs zīmēšanā un gleznošanā, un līdz ar to atceros arī mūsu vēlākās satikšanās Pēterburgā, Maskavā un Mīnhenē."¹¹ V. Purvītis bija Eiropes mēroga mākslinieks, un ar to bija jāreķinās. Kaut gan te jāpiebilst, ka A. Rozenbergs V. Purvīti tiešām ļoti augstu vērtēja un arī cienīja, kaut gan pašu latviešu tautu dziļi ienīda. Jo viņam atmiņā vienmēr palika 1905. gads, viņš labi atcerējās arī 1919. gadu. Rozenbergs ļoti labi pazina latviešu raksturu, zināja, ka no tiem visu var sagaidīt. To viņš neaizmīrsa nekad un nekur, tāpēc viņa plāni attiecībā uz latviešu tautu bija skaidrāki par skaidriem - ar latviešiem vienreiz un uz visiem laikiem ir jāizbeidz.

Skaitliski kupla bija otrā vispārējā mākslas izstāde Rīgā 1943. gada maijā. Tajā piedalījušies 193 mākslinieki ar 327 darbiem.¹² Pārstāvētas bijušas visas mākslinieku paaudzes. Spriežot pēc preses datiem, interesants bijis "spēku" samērs kā skaita, tā nozīmes ziņā. Vismazāk pārstāvēta vecākā paaudze. Te sastopam A. Birnbaumu, T. Zaļkalnu, J. Tilbergu, A. Štrālu u.c. Ja šeit vēl pieskaitītu tos, kas izstādē nepiedalījās (V. Purvītis, J. Madernieks, B. Dzenis, J. Kuga, K. Brencēns, J. Jaunsudrabiņš),¹³ tad būtu jāatzīst, ka nežē-

¹¹ J.G. Reihministra A. Rozenberga atzinība prof. V. Purvitim. - Tēvija. - 1942. - 30. marts.

¹² S i l i ņ š J. Vispārējā mākslas izstāde Rīgā. - Latvju Mēnešraksts. - 1943. - Nr. 5. - 299. lpp.

¹³ Turpat.

līgais laika ritums šīs paaudzes māksliniekus stipri vien paretinājis. Tajā pašā laikā jāatzīst, ka tieši vecākās paaudzes mākslinieki ietekmēja un izveidoja jauno audzi. Tie bija viņi, kas 20.-30. gados aizsāka un noteica latviešu mākslas attīstības ceļus, audzināja jaunos māksliniekus, veidoja viņus kā personības. Neskatoties uz okupācijas laika grūtībām īpaši uz elementāro materiālu trūkumu, strādāts ticis samērā rosīgi. Kā atzīst kritika, vispārējais darbu līmenis bijis kopumā labs. Tomēr, vairāk iedziļinoties, recenzents J. Siliņš atzīst, ka satura ziņā tas ir viduvējs. Kāpēc? Tāpēc, ka mākslā nekas nav ļaunāks par iedomīgu pašapmierinātību, kas aizcērt ceļu uz pilnveidošanos. Tiesa, kritizēt un spriest par paderīto vienmēr ir vieglāk nekā pašam strādāt. Tāpēc vienmēr jāatceras tās grūtības, ar kurām radītājam jāsestojas ērkšķainajos mākslas meklējumu ceļos. Viduvējībai, kas pieticīgi meklē ērtos, iebrauktos ceļus, parasti ausis ir nedzirdīgas. Vienmēr jāuzmanās, lai salkana apjūsmošana un slavinašana neieimidzinātu garu. Tas attiecas uz visiem laikiem un visām paaudzēm. Var jau būt, ka pārmetumi izstādei bijuši vietā, bet kas to lai šodien zina. Jo laikmets visam, arī mākslai, uzliek savu zīmogu, un okupācija to neapšaubāmi darīja - pastāvēja taču oficiāla prasība, ko un kā būtu vēlams attēlot un cildināt. Tikai latvieši vairumā vienmēr bijuši stūrgalviņi. Protams, vienmēr ir savi izņēmumi, bet šoreiz par tiem nerunāsim. Visos laikos pastāvējusi prasība, lai centrā būtu izvirzīts cilvēks ar savu nostāju pret īstenību. Bet kāda attieksme pret īstenību varēja būt okupācijas apstākļos? Tāpēc bija vērojama kavēšanās pagātnē, dabā, intelektuālismā. Līdz ar to kritikās parādās jautājums par mākslinieka nostāju, viņa kredo un pasaules uztveri. Šajā laikā tas gan vairāk ir retoriskas dabas jautājums, bet tomēr tas tiek skarts. "Dežam labam latviešu meistaram nāksies pārorientēties, lai turpmākās līdzīgās izstādēs nepiedzīvotu

nepatīkamu vilšanos.¹⁴ Katra jauna vara prasa mākslas pārorientāciju. Palūkodamies atpakaļ vēsturī, mēs skaidri un gaiši to visu varam redzēt. Tā tas turpinājās arī vēlāk, līdz pat nesenajai pagātnei, kad varai tik nepieciešami bija savi "galma" mākslinieki.

Un tomēr, kā jau minēts, kopējais profesionālais līmenis, kā allaž, bijis augsts. Darbi gleznoti virtuozī, ar spīdošī paradītu triepīenu rotaļu, bagātu un elegantu virsmas apdari. Liels ainavu un kluso dabu pārsvars salīdzinājumā ar portretu un figurālo žanru. A. Eglītis atzīmējis arī zināmu "rāmju drudzi", kas pārņēmis mūsu gleznotājus: "Milzīgi plats, pēc iespējas greznī ornamentēts, pat izčokurots rāmis kļuvis par modes lietu un daudzos gadījumos pilnīgi nomāc gleznu."¹⁵ (Toties tagad izstādēs labu rāmi ieraudzīt vis tik biež neizdodas, un arī no tā darbi cieš. - M.L.)

Visplašāk pārstāvēta glezniecība, grafika mazāk, jo stingrais noteikums, ka izstādīties drīkst tikai ar iepriekš neredzētiem darbiem, liecis automātiski atkrist daudziem dalībniekiem, kas piedalījušies agrākajās izstādēs. Tēlniecībā darbu samērā maz un vairums šoreiz gipsī. Pēc iepriekšējo Latvijas mākslas izstāžu rīkošanas tradīcijas, katalogā norādītas arī eksponēto darbu cenas. Ļoti daudziem no tiem pievienota piezīme: "Nepārdod".

Pēdējā okupācijas gadā no jauna sāk darboties Kultūras fonds, kas piešķīra godalgas māksliniekiem. Par darbu laikposmā no 1942. līdz 1943. gadam apbalvoti 12 mākslinieki - gan par personālajām izstādēm, gan par paveikto kopumā. Godalgas tika piešķirtas J. Jēgeram par 1943. gada darbu "Siena

¹⁴ S i l i ņ š J. Vispārēja mākslas izstāde Rīgā. - Latvju Mēnešraksts. - 1943. - Nr. 5. - 300. lpp.

¹⁵ E g l i t i s A. Mākslas izstāde. - Tēvija. - 1943. - 8. maijs.

laika", F. Miltam par 1942. gada izstādi un gleznu "Puķes", J. Viļumainim par 1942. gada izstādi un "Kluso dabu ar sēnēm", A. Cīrulinim par 1943. gada darbiem, J. Plēpim par ilustrācijām E. Virzas "Straumēniem", V. Krastiņam par 1942. gada asējumu "Gaujas leja", P. Upītim par "Tukuma ciklu" (1943), A. Junkeram par ilustrācijām H. Kleista romānam "Mihaels Kolhāzs", T. Zaļmalnam par "Torsu" (1942), K. Jensonam par "Pieminekli" Madonā (1943), P. Rožlapam par dekorācijām J. Kalniņa operai "Hamlets", O. Čažai par 1943. gada izstādes darbiem. Kā no uzskaitītā redzams, nevienam no darbiem nebija ne mazākās politiskās nokrāsas. Mākslinieki centušies aiziet no politikas, pievēršoties tādiem žanriem, kas atļauj brīvi izteikties zināmā mērā viņiem tas arī izdevās.

Vēra ņemama ir mākslinieku grafiķu darbība kā stājgrafikā, tā ilustrācijas jomā. Plaša grafikas izstāde, kurā piedalījušies 10 mākslinieki ar 115 darbiem, notikusi 1943. gadā Kaļķu ielā 30. Autoru vidū S. Vidbergs, N. Puzirevskis, A. Apinis, P. Upītis, A. Junkers, J. Plēpis. Māksliniekus joprojām saista kokgrebums, kurā darbojas mūsu lielākie grafikas mākslas dižgari. A. Junkers apdziedājis Rīgas nomales, Latvijas mazpilsētas un zvejniekciemu ainavas. Kā izcils kokgrebuma meistars šai laikā nobrieda J. Plēpis. Viņa smalkā, vijīgā līniju valoda, viņa dabas izjūta visspilgtāk izjūtama grāmatu ilustrācijās, īpaši A. Kivi romānam "Septiņi brāļi" (1942) darinātajā ciklā. Kā nopietns un spēcīgs grafiķis parādījās O. Ābelīte, kura spožākais šā laika veikums bija ilustrācijas, rotājošo elementu, vaku un titullapu zīmējumi I. Leimanes romānam "Vilkaču mentiniece" (1943) un M. Serventesa "Parauga novelēm" (1944). Turpat līdzās bija P. Upītis, kas kokgrebumu noveda līdz pilnībai, iezīmējot savu tēmu un žanru loku, kompozīcijas un stilistikas dinamiku, kas vēlākajos gados tik raksturīga meistara daļradei. Viss iepriekš minētais radīja pamatu tam, ka 1944. gada sākumā tika sarīkota 1. kokgrebumu izstāde Mākslinieku kooperatīva telpās Kaļķu ielā 30. Tajā piedalījās 9 autori ar 69 kokgrebumiem.

Izstāde izpelnījās visnotaļ pozitīvu kritikas atsauksmi.¹⁶

Runājot par māksles dzīvi, nedrīkst aizmirst arī perifēriju. Arī tur tika rīkotas izstādes, pat dibinātas mākslas krātuves. Kā jau pašā raksta sākumā tika minēts, 1942. gadā, precīzāk, 29. martā, Kuldīgas muzejā atklāja mākslas nodaļu.¹⁷ Kolekcija bija samērā neliela - ap 70 darbu, kurus uz Kuldīgu pārvietoja Valsts mākslas muzejs. Starp autoriem minami V. Kalnroze, J. Pūpols, J. Rozentāls, J. Springis, K. Sauka, J. Tidemanis, T. Uldriķis. Bijuši arī . Federa, Ā. Alkšņa, P. Kalves, J. Kugas, P. Krastiņa, L. Liberta, A. Cīruļa, Ģ. Eliasa, V. Irbes, O. Plādera, Ā. Skrides, E. Kalniņa u.c. mākslinieku darbi.¹⁸ Tātad bija pārstāvēts viss latviešu glezniecības zieds.

1943. gadā presē lasāma ziņa, ka arī Piebalgā dibinās mākslas krātuve,¹⁹ kuras pamati meklējami jau senāk, neatkarīgās Latvijas gados, kad aktivizējās mākslinieki piebaldzēni. Ap 1940. gadu vietējās Kultūras biedrības paspārnē atradušies ap 25 mākslinieku darbi,²⁰ kas novietoti Pētera pamatskolā. 1943. gadā tiek lēsts, ka te vispār jābūt ap 100 darbu, bet ka tie vēl visi neatrodas muzeja pagaidu telpās, t.i., Pētera pamatskolā. Par muzeja pastāvīgo atrašanās vietu tikuši izraudzīti Jaunpiebalgas pagasta nama 3. stāva zāle, kas

¹⁶ A.B. Kokgrebuma izstāde Kaļķu ielā 30. - Laikmets. - 1944. - Nr. 2. - 20. lpp.

¹⁷ S i l i ņ š J. Kuldīgas muzejā mākslas nodaļas atklāšana. - Latvju Mēnešraksts. - 1942. - Nr. 4. - 382. lpp.

¹⁸ Turpat.

¹⁹ B a j ā r s A. Mākslas krātuve Piebalgā. - Laikmets. - 1943. - Nr. 35. - 544.-545. lpp.

²⁰ Turpat.

gen līdz galam vēl izbūvēta nav bijusi. Tajā vejadzēja atres-
ties J. Rozentāla, J. Valtera, V. Purviša, R. Zariņa, A. Bau-
maņa, G. Šķiltera, K. Miesnieka, K. Baltgaīļa, J. Bīnes,
H. Aplociņa, J. Jēgera, K. Neīļa, A. Artuma, R. Auniņa,
J. Plēpja, A. Junkera, E. Šveica, J. Rikmaņa, J. Viļumaiņa,
M. Induses-Mucenieces, S. Vidberga, A. Cīruļa, N. Strunkes,
M. Zaura, E. Karitona, J. Madernieka, P. Upīša, Jēk. Straz-
diņa u.c. darbiem.²¹ Tas arī pagaidām viss, kas zināms par
šo māksles krātuvi, jo tālāku ziņu par to nav.

Periferijā tika sarīkotas arī vairākas izstādes. 1942.
gadā no 8. līdz 19. aprīlim Tukumā notika samērā plaša vietē-
jo mākslinieku izstāde.²² Tukums arvien ir bijis viens no ro-
sigākajiem mūsu tēlotājas mākslas centriem. Tas lepojas ar
nelielu, bet lietpratīgi iekārtotu muzeju, kurā savākti dau-
dzu labāko latviešu gleznotāju darbi. Tukumnieki, dzīvodami
ciešā un diezgan noslēgtā sabiedrībā, risinādami apmēram vie-
nas un tās pašas problēmas, bija izveidojuši kaut kādu no-
teiktu uztveres kopību, kuru, kā atzīmējis A. Eglītis, varē-
tu nodēvēt pat par "Tukuma skolu".²³ Tukumnieku elks vienmēr
bijusi krāsa, izteikts un spilgts kolerīts, kas viņu darbos
sekāpināts līdz intensitātei. Šajā izstādē piedalījušies
K. Neilis, A. Artums, L. Āriņš, arī P. Upītis, bez tam vēl
virkne tādu mākslinieku kā K. Meiris, F. Braucējs, E. Zelme-
nis, kas bija pazīstami kā labi pedagogi, zīmēšanas pasnie-
dzāji Tukuma un tā apkārtnes skolās.

1943. gada sākumā Rēzeknē notika Latgales mākslas un

²¹ B a j ā r s A. Mākslas krātuve Piebalgā. - Laikmets.-
1943. - Nr. 35. - 544.-545. lpp.

²² E g l i t i s A. Gleznu izstāde Tukumā. - Tēvijs. -
1942. - 15. apr.

²³ Turpat.

ematniecības izstāde.²⁴ Tajā bija pārstāvētas gan tēlotāja, gan lietišķā māksla - gleznas, tekstilijas, pinumi, koka un metālmākslas izstrādājumi. Piedalījušies gleznotāji A. Egle, J. Gailis, N. Breikšs, V. Kalvāns.

Tā paša gada februārī Cēsis M. Berkolces salonā notikusi mākslinieku pašportretu izstāde, kurā eksponēti 34 pazīstamu latviešu mākslinieku darbi.²⁵ Tā bijusi retrospektīva skate, jo daudzi darbi bijuši darināti pirms desmit un pat divdesmit gadiem. Tādēļ vērojama liela izteiksmes līdzekļu daudzveidība. Te skatītāji varēja redzēt K. Ubāna, K. Miesnieka, J. Liepiņa, J. Tilberga, R. Stārosta, J. Viļumaņa, O. Ābelītes, J. Plēpja, M. Induses-Mucenieces u.c. mākslinieku pašportretus.²⁶

Jūlijā tēlotājas mākslas izstāde notikusi arī Bauskā sakarā ar pilsētas 500 gadu jubileju.²⁷ Tajā bijis eksponēts vairāk nekā 100 mākslas darbu - gleznas, grafikas, skulptūras.

Tāpat kā visus okupācijas gadus neapstājās mākslas dzīve, neapsīka arī darbs mākslas kritikas laukā. Par to var spriest, aplūkojot tā laika preses izdevumus. Žurnālos "Laikmets", "Latvju Mēnešraksts" un laikrakstā "Tēvijs" regulāri tika atspoguļoti svarīgākie mākslas dzīves notikumi. Iznāca arī monogrāfijas un reprodukciju mapes. Nekāda Lielvācijas kultūras un mākslas slavinašana, nekādas slavas dziesmas "jaunajai kārtībai" netiek dziedātas. Ārkārtīgi reti parādās kāds iztei-

²⁴ A.E. Latgales gars. - Laikmets. - 1943. - Nr. 5. - 74. lpp.

²⁵ E g l i t i s A. Mākslinieku pašgimētņu izstāde. - Tēvijs. - 1943. - 2. marts.

²⁶ Turpat.

²⁷ B.S. Bauskas jubilejas izstādē. - Laikmets. - 1943. - Nr. 27. - 416. lpp.

kums par vācu mākslu vai māksliniekiem, kāda frāze, bez kuras, iespējams, dažs labs materiāls preses slejās nevarētu parādīties. Rakstītāju loks nebija pārāk plašs, bet visi tie bija zināmi un populāri cilvēki - Jānis Siliņš, Oļģerts Saldavs, Jēkabs Strazdiņš, Anšlavs Eglītis. Publikācijas pārsvarā velētas Rīgā notiekošajām izstādēm, mākslinieku jubilejām, viņu piemiņai. Žurnālā "Latvju Mēnešraksts" parasti parādījās atsevišķu darbu vai mākslinieku daiļrades analīzes.

Visražīgākais bijis J. Siliņš, kas jau 1941. gada nogalē sagatavojis izdošanai "Apceres par mākslu", kurās apkopojis žurnālā "Senatne un Māksla" kādreiz jau publicētos darbus. 1943. gadā iznāk V. Tones reprodukciju mape, kam ievadu sarakstījis J. Siliņš. Tajā pašā gadā nāk klajā viņa plašākais šo gadu pētījums - monogrāfija par L. Libertu. Savu artavu monogrāfijas laukā devuši arī Anšlavs Eglītis un Kurts Fridrihsons.²⁸

Iepazīstoties ar attiecīgā perioda preses materiāliem un citām publikācijām, visumā nākas atzīt, ka iepriekš minēto mākslas vēsturnieku un kritiķu vērtējums, aplūkojot sava laika mākslas dzīves parādības, bijis korekts un lietpratīgs. Pateicoties viņiem, mēs šodien varam gūt priekšstatu par tām norisēm, kas minētajā laikposmā bija vērojamas latviešu mākslā. Viņi ir devuši savu vērtējumu, mums no tā jāsmējas un jāizdara secinājumi. No šo autoru rakstiem mēs uzzinām, ka mākslas dzīve, neraugoties ne uz kādām grūtībām, nebūt neapsīka pavisam, kā to ilgu gadus mums centās iestāstīt. Brižam tajā līdzās profesionāliem māksliniekiem piedalījās arī dažādi neprofesionāļi. Kā rakstījis J. Strazdiņš: "Viens gads mākslas vēsturē var nozīmēt daudz. Gada laikā, intensīvi strādājot, jau tīri tehniskā ziņā var paveikt apbrīnojamas lietas."²⁹

²⁸ E g l i t i s A. Valdemārs Tone.-R., 1944; F r i d - r i h s o n s K. Purvītis. Kōnigs. Munks. Mazerēls.-R., 1944.

²⁹ S t r a z d i ņ š J. Pēgājušais gads tēlotājā mākslā.- Tēvija. - 1943. - 9. janv.

Un tajā pašā laikā pēc mākslas bijis liels pieprasījums arī no privātpersonu puses, kas savukārt veicināja zināmas negatīvas tendences. Šis pieprasījums sacēla kājas visu mākslinieku brālību, "pamodās" arī pasīvie mākslinieki, un "otu un zīmuli ņēma rokā pat tādi, kas senāk par to nebija gandrīz sapņojuši, kam nebija nekādu amata zināšanu, ne talanta. Tā gleznotāju un zīmētāju pulks auga ar katru dienu, mākslas saloni un tirgotavas atvērās viena pēc otras. Verbūt, kā vēl nekad, glezniecība .. tika uzlūkota par ienesīgu nodarbošanos."³⁰ Tas, protams, pazemināja darbu kvalitāti. Un vēl jāatceras, ka arī materiālā bāze bija visai nabadzīga. Nepietika otu, krāsu, audekla. Gleznots tika uz tā un ar to, kas vieglāk bija pieejams, tāpēc arī radās secinājums, ka pat "daža laba glezna, kas tika diezgan rūpīgi darināta, nevarēs piedzīvot ilgāka mūža"³¹.

A. Eglītis savukārt konstatējis, ka šajos gados māksliniekiem arvien vairāk zudusi interese par mākslas saturu - interese par apkārtējo dzīvi, laikmetu. Māksla sāk veidot it kā savu pasauli, izolēdamās no ikdienas un ār pasaules, kaut arī visapkārt risinās laikmeta dramatiskākie notikumi.³² Un tomēr šis laiks māksliniekus arī vienoja. Vērojama savstarpēja saticība un zināma miermīlība. Nav vairs to savstarpējo ķildu un šķelšanās, kas notika 20.-30. gados. Šī iecietība aizgājusi pat tik tālu, ka "visnepārprotamākie diletanti, kas izstādes rīko sevišķi rosīgi, nekad nesapņem pelnīto stros-ti"³³.

³⁰ S t r a z d i ņ š J. Pagājušais gads tēlotājā mākslā. - Tēvija. - 1943. - 9. janv.

³¹ Turpat.

³² E g l i t i s A. Mūsu glezniecība senāk un tagad. - Tēvija. - 1943. - 17. apr.

³³ Turpat.

Bet, jo tuvāk nāca kara beigas, jo grūtāk bija izšķirties par turpmāko dzīves ceļu. Tas bija grūts brīdis visiem. Radās milzīgs sarežģītu faktoru kopums, kas sevi ietvēra gan 1940.-1941. gada notikumus un staļiniskās represijas, gan vācu okupantu vardarbību un labi noregulēto propagandas mašīnēriju, kā arī tīrās nejaušības. Rezultātā latviešu radošā intelģence zaudēja pašus pamatu pamatus. 1944. gadā emigrācijā devās V. Purvītis, A. Annuss, V. Tone, N. Strunke, J. Kuga, J. Cielavs, F. Milts, K. Neilis, L. Liberts, S. Vidbergs, B. Dzenis, J. Šiliņš, A. Eglītis un daudzi, daudzi citi, ieskaitot plaši pazīstamus arhitektus un citus mākslas un kultūras darbiniekus.

Vai viņi domāja, ka pamet Dzimteni uz visiem laikiem? Šķiet, ka ne. Ikviens no viņiem cerēja, ka pēc kāda laika - gada, diviem, pieciem - pienāks lielais atgriešanās brīdis. Daudzus šī cerība uzturēja līdz pat pēdējam elnas vilcienam, spēcinošot viņus uz lielās nebūtības sliekšņa.

Istā atgriešanās tikai tagad ir sākusies. Lēni un uzmanīgi vienam otrā ieskatoties, jo pagājis gandrīz pusgadsimts, kopš esam izkaisīti visās pasaules malās. Mākslas dzīves apritē atgriežas mūsu mākslas dižgaru vārdi un darbi. Tas ir samērā lēns un ilgs process, bet tas ir sācies. Mums ir vēl ārkārtīgi daudz neapzināta materiāla gan pašu mājās, gan trimdā, un tas prasīties prasās, lai to pamatīgi apstrādātu un izpētītu. Tas ir tikai laika jautājums, jo šodien jau mēs droši varam teikt - viņi atgriežas. Atgriežas, lai būtu kopā ar mums, jo mēs taču visi esam viena tauta. Un nav svarīgi, kādās pasaules malās mūs izkaisījis nežēlīgais liktenis. Mēs visi esam latvieši, un mūsu saknes ir šeit - Latvijā.

PAR TEĀTRI

Izdevniecība "Zinātne" 1973. gadā klajā nāca Valodas un literatūras institūta sagatavots darbs - "Latviešu padomju teātra vēstures" 1. sējums. 439 lapaspaušu plašajā kolektīvajā pētījumā, kas aptver laikposmu no 1940. līdz 1955. gadam, teātra dzīves atspoguļojumam vācu okupācijas periodā atvēlētas tikai 5 1/2 lapaspuses.¹

Līdz ar to runāts tikai par pašu redzamāko: par to, ka ticis slēgts iepriekšējā sezonā strādāt sākušais Jaunatnes teātris, ka sākotnēji likvidēts arī Nacionālais teātris, kas iepriekšējā sezonā pārdēvēts par LPSR Drāmas teātri. Trūcīgtā, bet telpas tiek atdotas vācu armiju apkalpojošā "Soldatentheater" vajadzībām. Daļa aktieru uzsāk mēģinājumus bijušajās Rīgas Latviešu biedrības telpās. Tomēr lielāko un vecāko latviešu teātri izdodas atkarot. 1942. gada janvārī tas atsāk darbību kā Rīgas dramatiskais teātris. Tālāk tiek teikts, ka "Šajā situācijā latviešu skatuves māksla pierādīja vitālu spēku un izturību. . . teātra izrādes kļuva par līdzekli, ar kura palīdzību varēja saglabāt tautas atziņu pūrā uzkrātās vērtības."²

Tādā kārtā dezinformācijas nav. Ir arī īsi raksturoti paši nozīmīgākie latviešu un cittautu rakstnieku lugu uzvedumi Rīgas, Liepājas un Jelgavas teātros. Ir pieminēts, ka darbojies arī Tautas teātris (Rīgā), profesionāls teātris Valmierā un nelielas pusprofesionālas vai amatieru trupas Daugavpilī, Kuldīgā, Ventspilī, Cēsis, Bauskā, Rēzeknē, Jēkabpilī u.c.

¹ Nodaļas autore - L. Akurātere.

² Latviešu padomju teātra vēsture.-R., 1973. - 1. sēj. - 56. lpp.

Šeit tomēr patiesības labā jāprecizē, ka daži no uzskaitītajiem teātriem strādāja uz pavisam profesionāliem pamatiem, tajos darbojās nopietni spēki.

Pārāk skops ir arī izražu atspoguļojums, lai varētu iegūt pārliecinošu priekšstatu par to radošo intensitāti, ar kādu šajos gados strādāja latviešu teātri. Tās pamatā bija vesela virkne stimulējošu apstākļu: teātru trupes vēl nebija novājinātas, saimniecības - izputinātas. Tajā pašā laikā pārdzīvotais un apkārt notiekošais bija licis saprast, ka vienīgais, ko cilvēkam nevar atņemt, ir viņa gars, viņa dvēseles pārdzīvojumi un izjūtas. Skopo maizes riecieni kompensēja vakars teātrī vai koncertā, brīvās dienas pēcpusdiena gleznu izstādē, laba, skaisti izdota grāmata. Tādā veidā radās iespēja, par spīti kara stāvoklim, izjust cilvēka garu kā vērtību un sevi kā bagātnieku.

Sevišķi aktīva mākslas pārdzīvojuma meklētāja bija jaunatne. Savukārt latviešu teātris tieši jaunatnē meklēja savu adresātu.

Kas to pierāda? Vispirms repertuārs. Tā pamats veidojās no dramatiskās literatūras, kas kā kultūras mantojuma svarīga sastāvdaļa būtu jāiepazīst katrai paaudzei: nacionālā dramaturģija, pasaules klasika. To apliecina arī lugu interpretācija, par ko varam spriest pēc recenzijām un citiem vēstures materiāliem. Tās ievirze bija nevis vecišķi skeptiska, ciniska vai rezignēta, bet gan jauneklīga. Pārsvarā - cilvēka skaistuma, lieluma, izturības vai vismaz - uzņēmības apliecinājums, ticība pašu spēkiem, cerības uz nākotni. Ja arī kāda izrāde atklāja dažu cilvēku vai sabiedrības slāņu nežēlību (G. Hauptmaņa "Roza Berndta" Liepājas un "Pirms saules rieta" Jelgavas teātros, F. Šillera "Viltus un mīla". Rīgas dramatiskajā teātrī), teātris necentās radīt iespaidu, ka šī nežēlība varētu būt totāla. Rosinot uz aktīvu līdzpārdzīvojumu, skatītājs tika aicināts iekšēji protestēt, vēlēties glābt un aizsargāt. Nosodījuma smaile vērsās ne tik daudz pret vienu vai otru sabiedrisko formāciju kā pret zemiskumu pašā cilvēkā.

No līdzīga skata punkta izgaismojās, piemēram, arī Krustiņa liktenis R. Blaumaņa "Pazudušajā dēlā" Rīgas dramatiskajā teātrī. Žanis Katlavs vispirmām kārtām panāca skatītājos pārlicību par Krustiņa kā personības individuālo vērtību. Skatītāji izjuta dziļas sāpes par viņa bojāeju, ko izraisīja ne tikai apstākļi un citu rīcība - respektīvi, mātes lutināšana, tēva prombūtne un stingrība, drauga pamudinājumi, bet gan vienādi lielā mērā paša iekšējās pretrunas, liktenīga nespēja pārvarēt rakstura vājumu. Viņš dara sāpes citiem, bet tūlīt arī pats sevi visstiprāk nosoda, jo Žaņa Katlapa radītā Krustiņa dziļākajā būtībā mājā no tēva pārmantota taisnprātība un godīgums. Tieši šīs īpašības arī Roplaņa tēlā izcēla lomas atveidotājs - latviešu skatuves lielākais traģiķis Teodors Lācis.

Kad sezonas noslēgumā Raiņa mantojuma sargātāja komiteja, kuras sastāvā iekļāvās latviešu teātra vēstures faktu un relikviju krājējs, bērnu izrāžu organizētājs Hermanis Kaupiņš, teātra kritiķis un žurnālists, kādreizējais Jēkaba Dubura audzēknis Jānis Kārklis, rakstnieks Kārlis Skalbe u.c., nodibināja ceļojošu balvu - gredzenu no Rainim piederējušajām senlietām - par labāko lomas tēlojumu origināllugu uzvedumos, tad par galvenajiem pretendentiem tika izvirzīti divi kandidāti: Irma Laiva par Martes lomas tēlojumu M. Ziverta lugā "Vara" Dailes teātrī un Žanis Katlavs kā Krustiņš.

Savilņojošs izdevās "Pazudušā dēla" uzvedums arī 1942. gadā Tautas teātrī.

A. Brigaderes drāmas "Raudupiete" iestudējumā vislielākā uzmanība arī bija pievērsta galvenās varones dabai un viņas attiecībām pret citām lugas personām. Lasām: "L. Špilberga naturālistiskā repertuāra cienītājiem segādāja daudz prieka. Viņas spēle īstenībā atraisījās taisni tais vietās, kur teksts vienkārši apsīka vai arī bija ierobežots ar mežizteiksmīgām interjekcijām, kā, teiksim, I un III cēl. noslēgumos. .. te atklājās iekšējās, apslēptās cilveka pretešības .. Varam būt lepnai un laimīgi, ka mūsu lielajā teātrī vēl darbojas

tādi dieva svaidīti mākslinieki .. Cienīgi blakus Rūmniece - sasniegusi to ideālu, kad skatuve nav vairs teātris, bet pati dzīve."³

Savukārt, kā varam uzzināt, M. Ziverta "Vara" Dailes teātri balstījās uz Mindauga - Jāņa Zīles, Daumanta - Kārļa Fabrika, Martes - Irmas Laivas u.c. attieksmi pret dzimteni. Garaj monologā, ko klusēdama novērtēja Marte, Jāņa Zīles Mindaugs atklājās kā lielajam, oildenajam mērķim visu ziedojis. taču ne vienmēr pareizos līdzekļus izvēlēties cilvēks. Reizē ar Irmas Laivas Marti skatītāji nepieņēma Mindauga nežēlību, taču novērtēja viņa personību, izjuta cieņu.

Jāpasvitro, ka kursu uz nacionālo dramaturģiju ieturēja visi latviešu teātri. Rīgas dramatiskajā teātri 1942. gadā no 31. janvāra, kad teātris atsāka darbību, līdz sezonas beigām 7 jauniestudējumu vidū bija 3 latviešu autoru lugas. 1942./43. gada sezonā no 9 jauniestudējumiem - 4 latviešu lugas, 1943./44. gada sezonā no 8 - 4. Starp citu, "Latviešu padomju teātra vēstures" rādītājos netika atļauts ievietot vācu okupācijas gadu repertuāru, bet 1979. gadā izdotajā L. Dzenes monogrāfijā "Drāmas teātris" tas jau ir dots.

Dailes teātri pirmajā vācu okupācijas gadā iestudēja 6 latviešu autoru darbus. Šī dramaturģijas daļa saglabāja savu jūtamo īpatsvaru repertuārā arī turpmāk.

1943. gadā tika izsludināts lugu konkurss. Pie tā ieguvumiem piederēja divas M. Ziverta lugas "Vara" un "Nauda", E. Zālītes "Intermeco", A. Egliša komēdijas "Kosma simfonija" un "Pa purna tiesu". Visi šie dramatiskie darbi tūlīt atrada ceļu uz skatuvi un kļuva par sezonas saistošākajiem uzvedumiem.

Kā jau iepriekš teikts - seno un jauno drāmu galvenā pievilcība bija ietverta varoņu attiecību kopsakarībās, bet komēdijās vissentraucākie bija raksturi, kā arī visu tēlotāju

³ Tēviņa. - 1942. - 20.marts.

sastāvu apvienojošais, it kā kūsāt kūsājošais spēles prieks, kas "aplīpināja" arī skatītājus ar savu vitalitāti un optimismu.

Par Rīgas dramatiskā teātra darbības atklāšanai veltīto R. Blaumaņa lugas "No saldenās pudeles" izrādi kritiķe P. Jēgere-Freimane rakstīja: "Veroties priekšskaram, publika savu prieku izteica ilgos aplausos. Izrāde noritēja gaiši un pacīlāti, dekoratora A l v ī n a D z e ņ a gleznotā mājīgā latviskā istabā un pagalmā. Labajā ansamblī izcēlās: A n t a s K l i n t s brīnišķīgi gaišā, izdarīgā un atskabargainās valodas komikā meistarīgā Auce, E m m a s E z e r i ņ a s masīvā Lavize, kuras grotesko komiku māksliniece prata izteikt apbrīnojami nepretenciozā ikdienišķā tonī, taisni ar šo saturu un formas pretstatību panākdama vislielāko komisko efektu, un M ā r t i ņ a V ē r d i ņ a būtiskā humorā niansēti veidotais Taukšņis."⁴

A. Brigaderes komēdijā "Kad sievas spēkojas" režisors Alfrēds Amtmanis-Briedītis ar gudru ziņu esot retušējis burlesko komēdijas piekrāsu, atstājot par galveno abu sievišķīgo varoņu spēkošanos ar dziesmām un dejām, turklāt, kā lasām, "spēle vietumis bija padziļināta ar glītām psiholoģiskām pārejām" - tāpēc atkal ar savu smalko, niansēto tēlojumu visus varēja priecēt Ludmila Špilberga un Anta Klints.

A. Egliša lugas "Kosma konfirmācija" iestudējumā Dailes teātrī skatītāju visvairāk sajūsmināja Artūra Filipsona tēlotais komponists Fricis Kēvietis, komēdijā "Pa purna tiesu" Rīgas dramatiskajā teātrī - Osvalda Hršteina, Robčiks un Žaņa Katlapa pievilcīgais avantūrists Brepelis. Bet M. Ziverta "Minhauzena precībās" mirdzēja vesela Dailes teātra aktieru plejāde - Lilita Bērziņa, Alma Ābele, Edgars Zīle, Artūrs Filipsons u.c. Kā raksta M. Grēviņš, Edgars Zīle nemeklēja

⁴ Mana Māja. - 1942. - Nr. 4. - 86. lpp.

Minhauzenā tradicionālo dēkaini, meli un fantastu, bet cilvēku ar romantiskiem sapņiem par tālu, brīnišķīgu zemi, kur cilvēku laimei ir cits pamats, nevis bagātība un vara, ar kuru saistītā pazemošanās Minhauzenam ir nistama.⁵

Arī cittautu drāmās un komēdijās, īpaši Šekspīra darbos aktieri nebaidījās no krāsu spilgtuma. Par Osvalda Uršteina iestu jto komēdijas "Jums pa prātam" ("Divpadsmitā nakts") uzvedumu K. Zariņa recenzijā lasām, ka "tas sagatavots ar rūpību, gandrīz jāsaka, spožumu. Teicams bija arī tēlotāju sastāvs, varbūt labākais, kādu vien Dramatiskais teātris šai gadījumā varēja dot."⁶ Sevišķi veiksmīga tāpat kā vēlāk 1953. gadā Dailes teātrī, bijusi diviņu tēlotāju izvēle: Sebastiāns - Osvalds Uršteins, Viola - Nīma Melbarde. Lieliski bijuši Molvolio - Kārlis Legzdīņš, sērs Tobijs - Jānis Osis.

No vācu dramaturģijas klāsta, ko, protams, nevarēja apiet, latviešu teātri šajā laikā spēlēja lielo klasiku - dažkārt pat tādas lugas, kas hitleriskajā Vācijā tobrīd netika rādītas, kā, piemēram, jau pieminēto "Rožu Berndu" Liepājas teātrī. Vācija nevarēja noliegt vienu no saviem lielākajiem rakstniekiem - Gerhardu Hauptmani, tomēr tās teātros Hitlera valdīšanas laikā viņa kritiskākos darbus neiestudēja. Līdzīga latviešu teātru patstāvība bija jūtama arī lugu traktējumos - īpaši F. Šillera tragēdijās. Gan "Marija Stjuarte", gan "Fiesko sazvērestībā Dženovā" Dailes teātrī spēcīgi izskanēja tirānijas nosodījums.

Artūra Filipsona atstātajā piezīmju grāmatiņā no viņa tēlotās Talbota lomas kā īpaši izceļams bija atzīmēts šāds teksts:

Ne balsu vairums noteic taisnību.

Šī valsts nav pasaulē.

⁵ Grēviņš M. Dailes teātris. - R., 1971. - 97.lpp.

⁶ Tēviņa. - 1942. - 4.maijs.

Tavs parlaments nav
visas cilvēkdzimtas
kopojuums.

Kā daudzkārt grozās prāti -
Tā arī ceļas un krīt
kā mainošs vilnis
ļaužu spriedums.

"Fiesko sazvērestību Dženovā" iestudējot, Eduards Smilģis no vairākiem esošajiem tragēdijas nobe'gumiem zīmīgi izvēlējās to fināla variantu, kurā talantīgais, aprīnotais, taču varu tikai savās rokās sagrābt gribošais sazvērestības vadītājs Fiesko tieši šī iemesla dēļ tiek nogalināts. Par šo rīcību kā par šausmīgu, bet neatliekamā soli izšķiras Fiesko līdzšīnējais atbalstītājs sirmmais patriots un republikas ideju aizstāvētājs grāfs Verrīna (A. Filipsons). Tādā pašā variantā tragēdiju iestudēja arī Jelgavas teātri.

"Dons Karloss" Rīgas dramatiskajā teātri Jāņa Zariņa režijā atkarībā no tēlotāju sastāva tika risināts divās interpretācijās. Tajās reizēs, kad titullomu tēloja Žanis Katlavs, princis atklājās kā izcili talantīgs, ar možu garu apveltīts cilvēks. Viņa nespēja saprasties ar Jāņa Oša impozanto un reizē cilvēcīgi vienkāršo tēvu - karali - bija abām pusēm vienlīdz tragiska, taču neizbēgama galmā valdošās neuzticības atmosfērā. Šajā tēlotāju sastāvā Jāņa Lejņa marķīzs - gudrs, atziņu bagāts - balstīja Karlosu.

Ž. Katlavam tēlojot marķīzu Pozu, par uzveduma galveno tēmu kļuva tieši draudzības varonība: dedzīgā, bezbailīgā, līdz nāvei uzticamā cilvēka nāves brīdis izraisīja augstu tragiskā pārdzīvojuma vilni skatītājos.

Irmas Graudiņas vai Ņinas Melbārdes Elizabete, Ņinas Melbārdes Eboli sacentās daiļumā, cīnoties gan par prinča, gan par skatītāju sirdīm. Īsta mīlestība kā kaut kas bezgalīgi dārgs mirdzēja no skatuves īpaši tad, kad princi Karlosu tēloja Žanis Katlavs. Šai mīlestībai bija tiesības tikt aizstāvētai.

Tāpat tas notika V. Šekspīra tragēdijas "Romeo un Džuljeta" izrādēs, kur Džuljetu tēloja gan Lilita Bērziņa, gan Austra Šteinberga, bet Romeo - Edgars Zīle un Artūrs Dimīters. M. Grēviņš raksta, ka Smilģis savā 40. gadu uzvedumā neizcēla mīlas uzvaru pār naidu,⁷ taču šāds - līdz galam izsāpēts - skumjais stāsts ar mīlas metu iesēja skatītājos karstas ilgas pēc jūtu dziļuma un uzticības.

Kompromisa variants bija viena otra vācu autora operetes tipa izrāde, bet no okupācijas varas kultūrpolitiķu piedāvātajiem nopietnajā žanrā uzrakstītajiem laikmetīgajiem sacerējumiem latviešu teātra darbinieki atteicās. Kā liecina režisors Jānis Zariņš, "No departamenta pakām nāca lugas vācu valodā ar ieteikumu tās izrādīt, mēs tās atvairījām, sacīdami, ka neprotam izlasīt, lai pārtulko, tad jau redzēs".⁸

Ja salīdzina teātra radošo darbinieku izturēšanos vācu okupācijas gados ar vēlāko, piemēram, 50., 60. gadu periodā, tad jāatzīst, ka toreiz tika pierādīta lielāka drošība pastāvēt ar savu gaumi un savām prasībām. Par to visuzskatāmāk liecina jau pieminētais Nacionālā teātra atkarošanas gadījums. Likvidācija taču jau bija notikusi, tomēr ne tikai šī teātra trupas locekļi, bet arī citi vadošie latviešu teātra darbinieki nebaidījās riskēt paši ar sevi, ar savu turpmāko darbību teātros. Nodrošinājušies ar citu sabiedrisko organizāciju pārstāvju atbalstu, viņi, vērsoties pie visām okupācijas varas instancēm, pūsgada laikā tomēr panāca, ka notikusi likvidācija tika anulēta.

Vēlāk, 1953. gadā, kad izformēja Pārdaugavā (tā kā telpas Jelgavā bija kara laikā izpostītas) teicami strādājošo Jelgavas teātri, šāds atbalsts un drošība vairs neatradās. Tāpat 1961. gadā, republikas valdībai vēloties atbrīvoties

⁷ Grēviņš M. Dailes teātris. - R., 1971. - 97.lpp.

⁸ Zariņš I. Mans darbs teātrī. - R., 1974. - 120. lpp.

no Daugavpils muzikāli-dramatiskā teātra latviešu un operas trupām, kuru radišana 1958. gadā bija ietilpusi Eduarda Berklava un Voldemāra Kalpiņa iecerētās latviešu valodas saglabāšanas un Latgales kultūras dzīves stimulācijas programmā, nedz Rīgā, nedz Daugavpilī neviens šai likvidācijai nepretojās. 1963. gadā atlaida arī krievu trupu, kuras sastāvā bija daudzi dzimuši vai ilggadēji daugavpilieši. Tādā kārtā profesionālā teātra darbība Daugavpilī tika pārtraukta, plašā skatuve un skatītāju telpas palika bez īsta saimnieka, pakļaujoties laika zoba un paviršu gadījuma lietotāju postījumiem. Pretoties republikas valdības lēmumiem tomēr neviens neiedrošinājās.

Varbūt 1941.-1942. gadā drosmi piešķīra tas, ka latviešu kultūras darbinieku spēki vēl nebija jūtami novājināti?

Jānis Zariņš, stāstot par šo laiku, uzsvēra, ka latviešu teātri nebūt neatsvieda kā nederīgas 1940./41. gadā, saistoties ar Maskavas un Leningradas teātriem, jauniegūtās atziņas. Rīgas dramatiskajā teātri 1943. gada rudenī, kad J. Zariņš pārņēma tā vadību, Dailes teātri - jau agrāk tikušas turpinātas aktieru metodiskās nodarbības. Kad fronte tuvojusies, visi latviešu teātri centušies panākt, lai no teātriem neko neizvestu, vilcinājušies ar evakuāciju. Kad dzirdējuši bijušās kolēģes - Zigrīdu Grīslī un Olgu Lejaskalni - runājam radiofonā un brīdinām no sadarbības ar okupācijas varu, viņi zinājuši, ka darijuši tikai vērtīgu māksliniecisko darbu. Tomēr daudzos uzplaiksnījušas bailes no nežēlīgas izrēķināšanās. Tieši šie dzirdētie brīdinājumi piespieduši vienu otru pēdējā brīdī pievienoties dzimteni pamatošajām ļaužu grupām, kaut katrs no aizceļotājiem sapratis, ka pastāvīgi, stabili strādājošā latviešu teātra, kas varētu attīstīties ciešā saistībā ar savas tautas dzīvi, aiz Latvijas robežām nekad nebūs.⁹

Tā bija kā ziedus kapājoša krusa labi iekoptā dārzā, kura daža laba meistara (piemēram, Tautas teātri strādājušā režisors Viļa Lepenieka) pēdas izdzēsa uz ilgiem gadiem.

⁹ Autores pieraksts 1969. gada 12. martā.

S a t u r s

Ievads. V. H a u s m a n i s	3
H. H i r š s. Latviešu romānistika vācu okupācijas laikā	7
V. V e c g r ā v i s. Dzeja hitleriešu okupētajā Latvijā	25
I. S a l c e v i č a. 1944. gada latgaļu literatūras konkursā godalgotie darbi	35
I. T r e i m a n e. Kārlis Skalbe un "Latvju Mēneš- raksts"	46
V. L a p a c i n s k a. Latviešu grāmatmāksla hitle- riskās okupācijas gados	58
M. L a p i ņ a. Mākslas dzīve un izstāžu darbība	81
L. A k u r ā t e r e. Par teātri	98

МАТЕРИАЛЫ О ЛИТЕРАТУРЕ И ИСКУССТВЕ В ЛАТВИИ
в 1941 - 1945 г.

(АН Латв.ССР. Институт языка и литературы им. Андрея
Упита)

Издательство "Зинатне". Рига 1990

На латышском языке

Составитель Анита Рожкалне

MATERIĀLI PAR LITERĀTURU UN MĀKSLU LATVIJĀ
1941. - 1945.gadā

Sastādītāja Anita Rožkalne

ИБ 3240

Redaktore D.Čerus. Mākslinieks A.Jēgers. Mākslinieciskā
redaktore I.Jēgere. Tehniskā redaktore L.Demidova. Korek-
tore B.Vārpa. Parakstīta iespiešanai 22.02.90. JT 07063.
Formāts 60x84/16. Ofseta papīrs. Ofsets piedoms. 6,75 fiz.
iespiedl.; 6,28 uzsk.iespiedl.; 6,40 uzsk.krāsu nov.;
5,20 izdevn.l. Metiens 700 eks. Pasūt. Nr. 73. Maksā
40 k. Izdevniecība "Zinātne", 226530 PDP Rīgā. Turgeneva
iela 19. Iespiesta izdevniecības "Zinātne" operatīvās pō-
ligrāfijas cehā 226050 Rīgā, Meistaru ielā 10.

[1.3]

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0305050805:

40 k.

